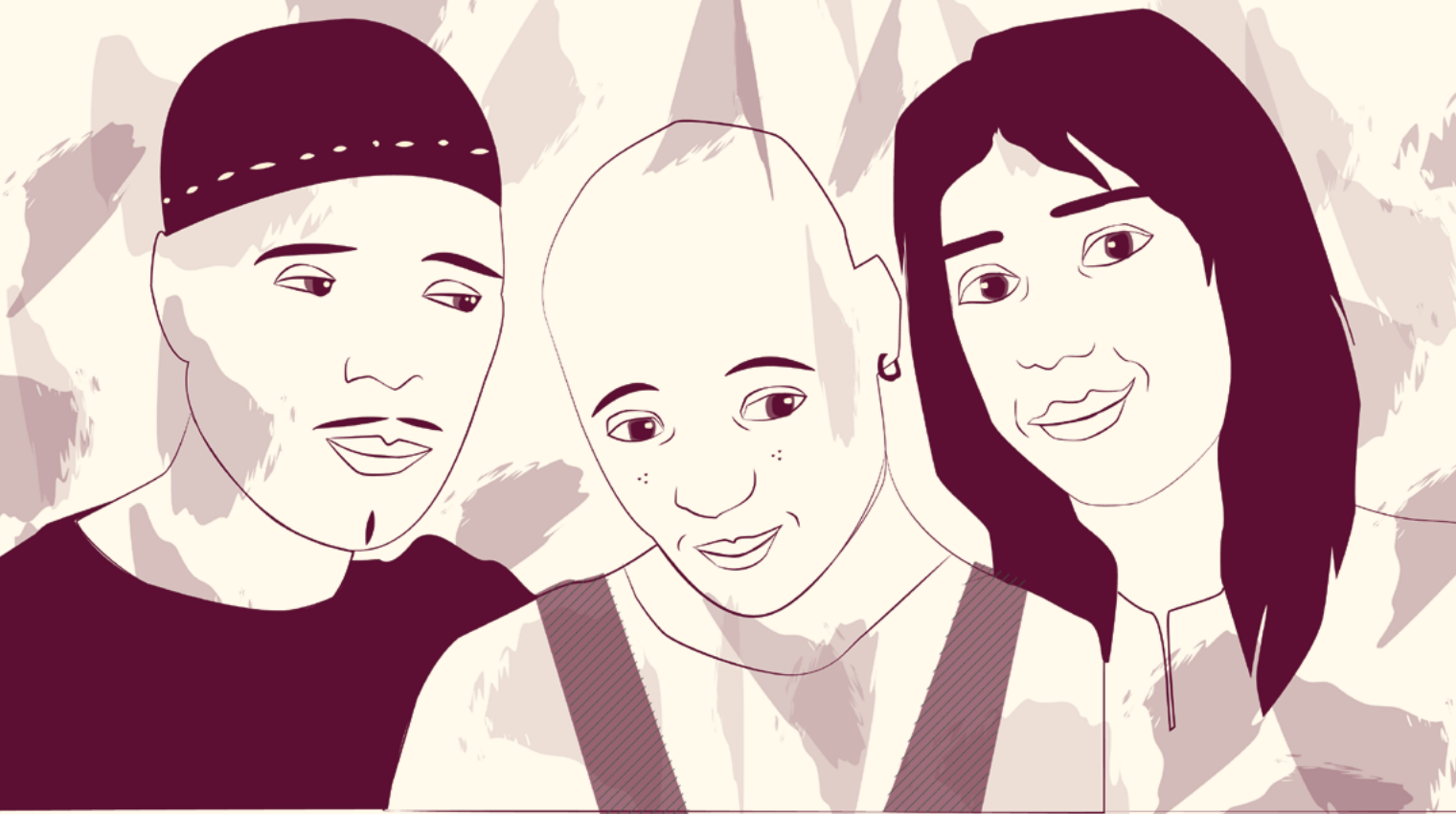
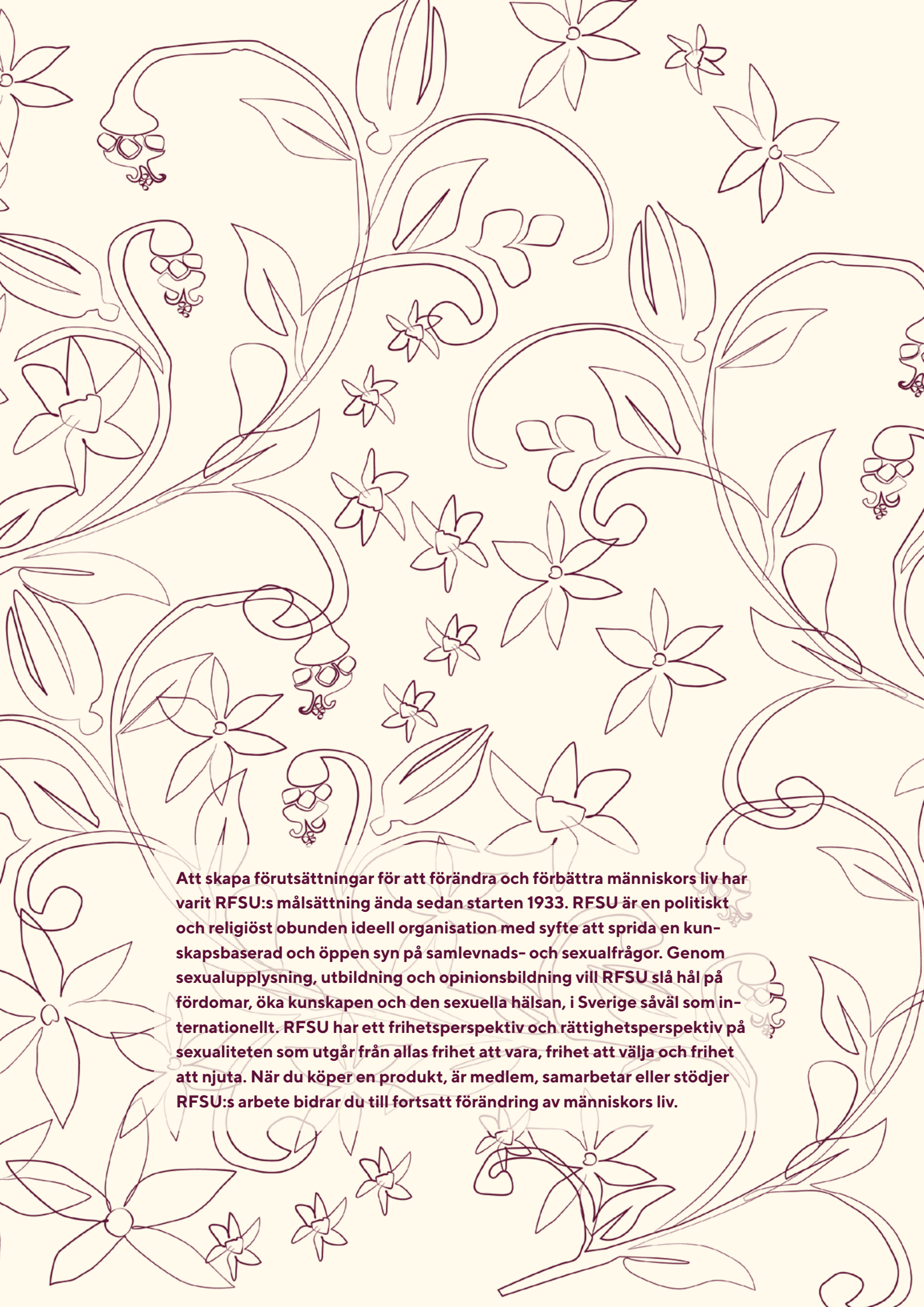

**"I BÖRJAN DET ÄR LIKSOM EN CHOCK...
OCH SEN MAN BLIR NYFIKEN!"**

Röster om sexualundervisning från unga
med erfarenhet av hedersnormer

Att skapa förutsättningar för att förändra och förbättra människors liv har varit RFSU:s målsättning ända sedan starten 1933. RFSU är en politiskt och religiöst obunden ideell organisation med syfte att sprida en kunskapsbaserad och öppen syn på samlevnads- och sexualfrågor. Genom sexualupplysning, utbildning och opinionsbildning vill RFSU slå hål på fördomar, öka kunskapen och den sexuella hälsan, i Sverige såväl som internationellt. RFSU har ett frihetsperspektiv och rättighetsperspektiv på sexualiteten som utgår från allas frihet att vara, frihet att välja och frihet att njuta. När du köper en produkt, är medlem, samarbetar eller stödjer RFSU:s arbete bidrar du till fortsatt förändring av människors liv.

"I BÖRJAN DET ÄR LIKSOM EN CHOCK... OCH SEN MAN BLIR NYFIKEN!"

Röster om sexualundervisning från unga
med erfarenhet av hedersnormer

INNEHÅLL

Förord	7
1. Introduktion	8
1.1 Bakgrund	8
1.2 Kort om skolans sexualundervisning och RFSU:s roll	8
1.3 Kort om hedersrelaterat förtryck och våld (HRFV)	9
1.4 Rapportens syfte	9
1.5 Rapportens disposition och vem som skrivit vad	11
2. Metodbeskrivning	12
2.1 Framtagande av intervjuguide för kvalitativa intervjuer	12
2.2 Urval och rekrytering av intervjupersoner	13
2.3 Intervjumetod (inklusive sekretess, anonymitet, frivillighet)	15
3. Metoddiskussion	16
3.1 Tillvägagångssätt	16
3.2 Om urval och relevans	17
4. Resultat	20
4.1 Vilken kunskap har man?	20
4.1.1 Att prata eller inte prata hemma	20
4.1.2 Vad har skolan gett?	21
4.2 Vad vill man veta mer om?	22
4.2.1 Kärlek, lust, intimitet och relationer	22
4.2.2 Ideal och föreställningar kring kropp och sex	23
4.2.3 Begränsningar i hederns namn	24
4.2.4 Sexuell läggning och könsidentitet	26
4.2.5 Könsnormer och jämställdhet, sexuella rättigheter och samhällets stöd	27
4.2.6 Sexuella övergrepp och samtycke	29
4.2.7 Vad saknas?	30

4.3 Att missa målet	30
4.3.1 Glappet	31
4.3.2 Att inte känna sig inkluderad i undervisningen	32
4.3.3 Stigmatisering	33
4.4 Att skapa trygg undervisning	34
4.4.1 Vem ska lära ut?	34
4.4.2 Hur ska man lära ut?	36
4.4.3 Om motstånd och skam	37
4.4.4 Om svåra upplevelser	40
4.5 Kunskap och förändring	41
4.5.1 Att spräcka mödomshinnemyten	43
4.5.2 Att föra vidare kunskapen till familjen	43
4.5.3 Normförändringar och uppbrott	44
4.5.4 Det är faktiskt mänskligt att vilja ha sex!	46
5. Diskussion	48
5.1 Utmaningar och dilemman	48
5.1.1 Kärleks- och äktenskapsnormer	49
5.1.2 Rättighetsdiskursen	49
5.1.3 Tabu	50
5.1.4 Könsuppdelning	50
5.2 Avslutande diskussion	51
6. Sammanfattning och rekommendationer	57
6.1 Resultatsammanfattning	57
6.2 Rekommendationer	60
7. Referens- och litteraturlista	64
Böcker/artiklar	64
Rapporter	64

” Jag tänkte såhär när jag fick veta om... hur man kan göra sex, att då blev det 'ah, men jag kan liksom röra mig!', så jag började upptäcka liksom, amen såhär ser mina bröst, såhär ser jag ut, och när man läser en bok eller bara pratar om det här, så det är nånting man blir direkt nyfiken – vad finns bakom det här? Hur ska jag känna om någon skulle röra mig på det här sättet? Så det är liksom en helt annan värld som vi upptäcker tills nu, och jag önskar för alla tjejer här i Sverige, att de ska få samma chans som vi fick.”

FÖRORD

Att få prata med unga om relationer, kroppen och normer om sexualitet kan vara helt fantastiskt och leder ofta till spännande samtal och reflektioner. Men sexualundervisningen kan också väcka andra känslor. Oavsett hur livet ser ut ska sexualundervisningen vara relevant och ge den kunskap som behövs, både för det som sker nu och i framtiden.

Hösten 2022 träder nya läroplaner i kraft för sexualundervisningen, och enligt de nya skrivningarna ska alla elever få kunskap om hedersrelaterat våld och förtryck. Sexualundervisningen ska också främja alla elevers hälsa och välbefinnande, och stärka deras förutsättningar att göra medvetna och självständiga val.

Du som jobbar med sexualundervisning i skolan, eller med sexualupplysning på annat sätt, har en unik chans att prata med ungdomar om normer, relationer, kroppen och sexualitet. För unga som lever under begränsningar, kontroll och i en del fall även våld i hederns namn, är kunskapen rent av livsviktig. Att den ungdom du möter känner sig sedd och bekräftad i sexualundervisningen oavsett sin livssituation, är avgörande för undervisningen.

Jag hoppas att du som läser den här rapporten kan få inspiration och tips för hur du kan skapa en trygg plats i sexualundervisningen för alla unga, inklusive ungdomar som lever med hedersnormer. För alla har rätt att bestämma över sin kropp och sin sexualitet. Oavsett hur livet ser ut runtomkring.

Ingela Holmertz, Generalsekreterare RFSU

1. INTRODUKTION

1.1 Bakgrund

Hedersrelaterat förtryck och våld (HRFV) hotar människors möjligheter att åtnjuta sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter. Inte minst unga tjejer och HBTQ-personer blir begränsade i sina grundläggande mänskliga rättigheter på grund av HRFV. För att sexualundervisningen i skolan ska vara relevant för alla behöver den särskilt adressera HRFV.

Vid föreläsningar och i samtal om HRFV har personer med egen erfarenhet av hedersnormer på olika sätt uttryckt för RFSU-anställda att “sexualundervisningen kändes inte bra eller till för mig”. I samtal med organisationer, akademiker och myndigheter som arbetar med HRFV har RFSU frågat om deras upplevelser av hur sexualundervisningen bäst bedrivs för unga som lever med hedersnormer. Svaren har varierat, men även i dessa samtal har en bild framkommit av att ungdomar som lever med hedersnormer kan ha särskilda behov som inte alltid möts av sexualundervisningen i skolan. Vi behöver också vara ödmjuka inför det faktum att behoven kan variera stort beroende på hur livssituationen ser ut för ungdomen i fråga.

Med denna rapport vill vi på RFSU därför kartlägga var det finns utvecklingsområden för att sexualundervisningen som bedrivs i skolan ska vara relevant för ungdomar som utsätts för hedersrelaterat förtryck och våld. Vi vill utforska vad som kan behöva göras annorlunda än idag. Detta samtidigt som sexualundervisningen är inkluderande, lustbejakande, antirasistisk och rättighetsbaserad. Rapporten är möjlig att användas inte bara av den som bedriver sexualundervisning, utan även av vår egen organisation och andra aktörer som håller sexualupplysning.

1.2 Kort om skolans sexualundervisning och RFSU:s roll

Det är skolans ansvar att se till att alla elever i det svenska skolsystemet får den sexualundervisning som de har rätt till enligt läroplanerna. I grundskolan ansvarar rektor för att sexualundervisningen integreras i olika ämnen, och i gymnasieskolan har rektor inom givna ramar ett särskilt ansvar för att eleverna får kunskap om sex och relationer.

Begrepp som sexualitet, relationer, kön, jämställdhet och normer finns i flera av kurs- och ämnesplanerna, och det betyder att ansvaret vilar på flera lärare och ska tas upp inom många kurser och ämnen.¹

RFSU är en extern aktör som på initiativ av rektor eller lärare bjuds in till att hålla

¹Sex och samlevnad, Skolverket, <https://www.skolverket.se/skolutveckling/inspiration-och-stod-i-arbetet/stod-i-arbetet/sex-och-samlevnad>, tillgänglig 2 december 2021.

sexualundervisningpass. RFSU:s insatser ska ses som ett komplement till sexualundervisningen i skolan. RFSU träffar högstadie- eller gymnasieeleverna vid ett tillfälle, eller flera tillfällen om det gäller sexualundervisning på lättare svenska för elever som går på språkintruktionsprogram på gymnasiet. All RFSU:s sexualupplysning utgår från några grundläggande principer. Den är kunskapsbaserad, normmedveten, konkret, rättighetsbaserad, främjande och lustbejakande. Två viktiga perspektiv i RFSU:s sexualupplysning är också HBTQI-inkludering och antirasistisk upplysning.

1.3 Kort om hedersrelaterat förtryck och våld (HRFV)

HRFV är en specifik form av våld och förtryck. Det är ett omfattande normsystem där tjejs och kvinnors sexualitet och framför allt kyskhet står i centrum. Familjens eller släktens rykte och anseende anses hänga på att kvinnor faktiskt betar sig, eller påstås bete sig, kyskt. De individer som går emot rådande hedersnormer och -regler utsätts för repressalier och våld för att minska risken för att dra skam över familjen eller släkten. Förtrycket och våldet som utförs är ofta kollektivt accepterat, och ska i många fall uppvisas inför en specifikt definierad omgivning. Det skiljer HRFV från annat genusbaserat våld. Kontrollen kan sträcka sig från vardagliga begränsningar som rör till exempel klädval, socialt umgänge och rörelsefrihet, till stora livsval som utbildning, jobb och giftermål och skilsmässa. Förtryck och våld i hederns namn kan också bestå av barnäktenskap, tvångsäktenskap, "uppfostningsresor" utomlands, så kallade "oskuldskontroller" av slidan, hot om våld, våld och mord. Kvinnor och HBTQ-personer är särskilt utsatta, men även pojkar och unga män som bryter mot hedersnormer kan drabbas hårt.

1.4 Rapportens syfte

Vi har under 1.1 Bakgrund beskrivit att RFSU i olika sammanhang fått motta synpunkter från personer med erfarenhet av hedersnormer, och yrkesverksamma som arbetar med frågan, att personer som lever i en hederskontext kan ha behov som inte alltid möts av sexualundervisningen. Av de som vi har pratat med har följande aspekter till exempel lyfts fram:

- att sexualupplysningen går för fort fram, kan upplevas som "för explicit" och "vulgär"
- att det känns obehagligt att titta på explicita bilder och få tydlig information om sex
- att informationen inte är anpassad efter målgruppen och inte speglar deras verklighet där sexualitet är starkt kopplat till kärlek och äktenskap
- att hedersspecifik utsatthet inte ingår tillräckligt i informationen, som exempelvis teman om ofrihet i relationsval, tvångsäktenskap och könsstympning.

I vissa fall har det till och med uttryckts att informationen upplevdes som kränkande. Samtidigt har det poängterats att det finns en stor nyfikenhet inför ämnet, och att det är viktigt att sexualupplysning finns för ungdomar som på olika sätt lever med hedersnormer.

Som nämnts ovan kan ungdomar i hederskontext leva under olika villkor och deras livssituation kan se väldigt olika ut. Olika ungdomar kan också ha så olika åsikter att deras önskemål strider mot varandra. Detta kan också skapa motstridighet och svårigheter hos undervisaren. Vi vill med intervjuerna i denna rapport undersöka hur sexualundervisningen svarar mot de olika behov som kan finnas hos ungdomar som lever i en hederskontext. Vi hoppas ändå att intervjuerna kan ge svar på hur innehållet i sexualupplysningen landar och kan användas av ungdomarna. Om vi i sexualundervisningen stärker ungdomarna i att få reflektera själva över hur de vill välja att leva sina liv, använda sig av sina mänskliga rättigheter och utöva sin sexualitet på ett lustfyllt sätt, hur användbar är den informationen för ungdomar där kollektivet inte ger utrymme till egna sådana val?

Intervjuerna i den här rapporten utgår från vad ungdomar säger om sexualundervisningen i skolan. De har inte haft sexualundervisning med RFSU, med undantag för två respondenter.

I två externa utvärderingar av RFSU:s sexualupplysningspass på lättare svenska i skolan och på HVB-hem, har frågor om HRFV lyfts av de intervjuade ungdomarna.² I dessa utvärderingar behandlades inte skolans sexualundervisning, utan RFSU:s sexualupplysningspass specifikt. RFSU Göteborg har bedrivit ett arbete med att titta närmare på frågor om tro i RFSU:s sexualupplysningspass på lättare svenska.³ I två referensgrupper som RFSU samlat med nyanlända ungdomar kom också frågor om sexualundervisning, heder och social kontroll upp.⁴ Dessa två arbeten kommer också att lyftas in när vi tycker att resultaten är intressanta för även den här rapporten.

² Etnografisk utvärdering av RFSUs utbildningsinsats “Sexualundervisning på lättare svenska”, Splitvision Research Etnografiska Marknadsundersökningar, maj 2016. Och: Samtalen som gör skillnad - Etnografisk utvärdering av pilotprojekt gällande RFSU Stockholms sexualupplysande samtal riktade till ungdomar och unga vuxna på HVB-hem, Länsstyrelsen Stockholm och Splitvision Research Etnografiska Samhällsundersökningar, november 2016.

³ Tro och sexualundervisning - en normkritisk vägledning för RFSU Göteborgs lättare svenska-informatörer och informatörsutbildare, RFSU Göteborg, 2019.

⁴ “Vi skulle kunna bli RFSU-ambassadörer!” Sammanställning av synpunkter och önskemål från referensgrupp med nyanlända ungdomar 2019, RFSU.

1.5 Rapportens disposition och vem som skrivit vad

Efter denna inledning följer en beskrivning av metoden vi använt för att genomföra kvalitativa semistrukturerade intervjuer. I den efterföljande metoddiskussionen diskuteras hur valet av metod och källor påverkar resultatet. Därefter redogör vi för resultatet av analysen av intervjuerna. Efter en diskussion om hur resultatet kan användas framåt, avslutas rapporten med slutsatser och rekommendationer för aktörer som arbetar med sexualundervisning och -upplysning.

RFSU har författat avsnitten **1. Introduktion** och **2. Metodbeskrivning**. Konsulten Hanna Cinthio har författat avsnitten **3. Metoddiskussion**, **4. Resultat** och **5. Diskussion**. Avsnitt **6. Sammanfattning och rekommendationer** har författats av RFSU och konsulten gemensamt.

2. METODBESKRIVNING

2.1 Framtagande av intervjuguide för kvalitativa intervjuer

Den övergripande frågan vi på RFSU ville få svar på genom att intervjua ungdomar och unga vuxna med erfarenhet av hedersnormer var:

Hur gör vi sexualundervisning som är tillgänglig och relevant för unga hedersutsatta?

I denna fråga definierade vi ett antal underteman:

- Vilken information, fakta eller kunskap är viktig att få för målgruppen?
- Vilka frågor eller teman behöver målgruppen få möjlighet att reflektera kring?
- Vilken typ av livserfarenheter och perspektiv behöver ingå, och på vilket sätt, för att ungdomarna ska känna sig inkluderade och speglade på ett relevant sätt?
- Hur ser behoven och önskemålen ut gällande formen för sexualundervisningen (tempo, längd, format etc)?

RFSU formulerade utefter dessa teman direkta frågor till den intervjuguide som slutligen användes. För att tidigt i arbetet med intervjuguiden säkerställa en sakkunniggranskning kontaktade RFSU forskaren Hanna Cinthio som var intresserad av ett samarbete och anlätades som konsult. Cinthios ingång till ämnet bygger på två decenniers arbete med hedersproblematiken, både på nationell nivå inom Sverige men också internationellt då hon både i sin yrkespraktik och i sin akademiska forskning ägnat sig åt att undersöka kyskhetsnormer och hedersrelaterat våld och förtryck. Hon har även fokuserat på just sexualundervisningens relevans samt hur undervisningssituationer kan bli mer inkluderande, och tagit fram metoder för hur skolor kan arbeta systematiskt och långsiktigt med hedersproblematiken. Under åren har hon genomfört otaliga fortbildningsinsatser för yrkesverksamma inom olika verksamheter över hela landet utifrån vikten av att se, förstå och nå unga som lever i hederskontexter så att även deras upplevelser, tankar och behov kring kropp, sexualitet och livsval blir speglade.

Arbetet inom projekt Livssamtal^[1] på Rosengårdsskolan i Malmö, ett fördjupande komplement till sexualundervisningen utifrån utmaningar kring frihetsbegränsningar avseende kropp och sexualitet, oskuldsnormer och äktenskap, låg till grund för konsultens kommande avhandlingsprojekt. I återkommande djupintervjuer under flera år, med start i gymnasieåldern, undersökte hon erfarenheter och livsvärldar med fokus på familjerelationer, kärlek, framtid, drömmar, äktenskap, sexualitet, normer, regler och konsekvenser bland ungdomar från Rosengård som på olika vis levde med starka kollektivistiska traditioner och hedersnormer på hemmaplan.^[2]

^[1] Projektet beskrivs närmare i kunskapsunderlaget för hälso- och sjukvårdspersonal (Cinthio, 2007).

^[2] Resultat från denna undersökning finns publicerade i artiklar och antologikapitel (se t ex Cinthio, 2015; Cinthio i Ouis, 2021).

Under 2017-2018 deltog konsulten som forskare i den hittills största undersökning av hedersrelaterat våld och förtryck som genomförts i Sverige, med syfte att undersöka omfattningen och karaktären av det hedersrelaterade våldet och förtrycket i de tre storstadskommunerna ur ett intersektionellt perspektiv.^[3] Den grundar sig på en omfattande datainsamling genom kvalitativa och kvantitativa metoder och består av två huvudsakliga delar, en intervjustudie och en enkätstudie. Resultaten visar på en omfattande utsatthet för begränsningar i skola och vardagsliv, för våld och hot och även för frihetsinskränkningar kopplade till kyskhetsnormer. Siffrorna varierar mellan städerna, och högst är de i Malmö där 20 procent av de svarande ungdomarna angav både att deras familj/släkt förväntar sig att de ska vara oskuld innan äktenskapet, och att de är förbjudna att ha en kärleksrelation med en jämnårig.

I nuläget arbetar konsulten med ett uppdrag för Malmö stad där hon ansvarar för att stärka skolornas, och särskilt elevhälsans, arbete kring hedersnormer. Detta har bland annat resulterat i en uppmärksam rapport som tagits fram i samarbete med Forskoleförvaltningen, och som undersöker hur hedersnormer kommer till uttryck bland de yngre barnen.

Efter förslag från Hanna Cinthio justerades frågorna i intervjuguiden. Till exempel beslutade vi att inte ställa direkta frågor om intervjupersonens syn på begrepp som heder, eller på vilka sätt personen lever eller levit med hedersnormer. Detta eftersom det finns etiska betänkligheter kring att begära att en ung person ska redogöra för den typen av potentiellt smärtsamma villkor i deras tillvaro när ämnet för studien är deras tankar, åsikter och erfarenheter av sexualupplysning. Dessutom valde vi att hålla frågorna mer generella istället för att tydligt nämna hedersrelaterat förtryck och våld. Vi var oroliga för att det annars kunde få ungdomarna att svara utifrån vad de trodde att vi menar med heder, eller bli avogt inställda till samtalet. Genom öppna frågor och en flexibel samtalsstruktur gavs intervjupersonerna stor frihet att formulera sina "egna" svar. Detta ledde till att vissa valde att berätta detaljerat om en utsatthet utifrån destruktiva hedersnormer medan andra beskrev erfarenheter - egna eller vänners - på ett sådant sätt att exempel och tendenser gällande kollektivt socialt anseende, skam- och tystnadskultur kring sexualiteten samt kyskhetsnormer snarare kom att identifieras i analyskedet, och inte ramades in genom just begreppet "heder". Även om det var en nödvändighet att göra frågorna mer indirekta, måste vi vara medvetna om att vi eventuellt har gått miste om en del information genom detta val.

2.2 Urval och rekrytering av intervjupersoner

Urvalsprocessen och rekryteringen av intervjupersoner gjordes av RFSU i dialog med konsulten. Vi ville att vårt urval skulle representera så stor bredd inom gruppen unga som lever med hedersnormer som möjligt. Samtidigt var vi medvetna om att vissa delgrupper skulle vara extra svåra att nå - exempelvis de hårdast begränsade eller de

^[3] Baianstovu m.fl, 2018.

som själva delar värderingar inom normsystemet. För att ändå uppnå variation rekryterade vi på både breda arenor (skolor) och mer riktade arenor (HBTQ-mötesplatser och organisationer som arbetar med frågan). Även om organisationer specialiserade på frågan var ett bra sätt att säkerställa att intervjupersonerna ingår i målgruppen (och inte till exempel bara har migrationsbakgrund) så kunde vi inte hämta hela vårt urval därifrån. Därför inkluderade vi också personer som deltagit i stödverksamhet och som därför har bearbetat HRFV på ett unikt sätt. Det gör deras röster och perspektiv viktiga, men är samtidigt inte representativt för målgruppen i sin helhet – se avsnitt 3. Metoddiskussion.

Vi beslutade att sätta åldersspannet på de intervjuade till 16–28 år. Detta eftersom en person över 16 inte behöver målsmans godkännande, och för att det inte heller skulle ha gått för lång tid sedan intervjupersonen gick i skolan. I slutändan valdes en intervju bort på grund av att personen var 15 år.

I rekryteringen kontaktade vi följande typ av arenor:

- Skolor som RFSU hade kontakt med sedan tidigare, där vi bedömde att lärarna hade kompetensen att hjälpa oss att identifiera elever som vore relevanta i urvalet. Samtliga lärare var personer som vi hade professionell kännedom om att de hade gedigen eller viss kompetens i frågan om HRFV. Detta resulterade i 7 intervjupersoner.
- Verksamhet som samlar HBTQI-personer med migrationserfarenhet. Detta resulterade i 0 intervjupersoner.
- Verksamhet som erbjuder stöd till personer som lever med hedersnormer. Detta resulterade i 6 intervjupersoner och 5 intervjuer, då två personer intervjuades tillsammans.

Rekryteringen ledde alltså i slutändan till 11 användbara intervjuer med sammanlagt 12 personer, som ingår i rapportens analys. De intervjuade personerna identifierade sig enligt följande vad gäller kön, sexuell läggning och migrationserfarenhet:

- 4 personer identifierar sig om män och 8 som kvinnor.
- 4 personer är 16 år, 4 personer är 18–19 år, 3 personer är 20–21 år och 1 person är 28 år.
- 2 identifierar sig som HBTQ-personer (varav en är kille och en är tjej).
- 7 personer har migrationserfarenhet och 5 är födda i Sverige.
- 3 personer lever med skyddad identitet och på skyddade boenden på grund av hedersrelaterad utsatthet. Samtliga i den gruppen är kvinnor.

Se en diskussion om begränsningar i urvalet i avsnitt **3.2 Om urval och relevans**.

2.3 Intervjumetod (inklusive sekretess, anonymitet, frivillighet)

Tre olika RFSU-medarbetare genomförde intervjuerna - två kvinnor och en man. Vi lät alltid intervjupersonen själv bestämma om den föredrog att prata med en man eller en kvinna. Samtliga intervjupersoner valde att intervjuas av den person de haft initial kontakt med, vilket innebär att vissa har intervjuats av en person med samma kön och andra av en person med annat kön.

De flesta (9 av 11) intervjuer genomfördes genom ett fysiskt möte, och två gjordes digitalt i videosamtal. Intervjuerna tog ca 35-75 minuter.

Intervjuerna var semistrukturerade, där vi följde intervjuguiden men vid behov stannade upp och ställde följdfrågor baserat på något personen sa. Samtliga namn i denna rapport är fingerade. Efter genomförd intervju fick intervjupersonerna ett arvode på 500 kr som tack för sitt deltagande. Intervjupersonerna informerades om detta i förväg och fick också veta att de fick detta arvode även om de senare skulle dra tillbaka sin medverkan och oavsett vad de svarade.

I några av intervjuerna framkom erfarenheter av våld. Med tanke på detta, och eftersom ämnet i sig kan vara emotionellt ansträngande för intervjupersonerna att prata om, erbjöds samtliga intervjupersoner att få ta emot en lista med kontaktuppgifter till stödfunktioner. I de fall där våldsutsatthet togs upp av intervjupersonen själv tog intervjuaren dessutom en stund efter att inspelningen stängts av till att fråga hur de kände sig, och om de ville prata mer om det de berättat.

Slutligen kan nämnas att hanteringen av transkribering har utgått från avväganden kring sekretesshantering och integritet, vilket inneburit att några intervjuer transkriberats verbatim av en RFSU-medarbetare medan resterande har bearbetats av ett transkriberingsföretag.

” tänkte liksom att det kommer inte hända, det intresserar inte mig... Ja, jag tror inte att jag brydde mig så himla mycket, för jag tänkte att jag kommer inte göra det nu, det kommer hända sen. (...) Jag tyckte inte att det var så viktigt för mig efter som att jag liksom inte hade sex under den tiden så jag lyssnade liksom inte så mycket, jag tyckte typ att det var onödigt eller så.”

3. METODDISKUSSION

3.1 Tillvägagångssätt

De tolv intervjuerna har alltså genomförts av personal från RFSU och efter transkribering överlämnats till konsulten för analys. I val av analysmetod har konsulten utgått från intervjuernas karaktär. Dessa kan betecknas som semistrukturerade då intervjuerna har följt en lista på övergripande frågeställningar, men ändå gett utrymme för spontana följdfrågor, diskussioner och utvecklingar.

Konsulten har valt att analysera intervjuerna tematiskt, vilket fungerar väl på det relativt rika material som den semistrukturerade intervjuformen genererat. Kodningen och kategoriseringen har skapats utifrån innehållet i datan – utgångspunkten har alltså inte varit förutbestämda kategorier – och arbetet har skett teoretiskt obundet på så sätt att materialet fått tala snarare än att en enskild hypotes eller modellering utgjort ramen. Dock har analysen inte varit helt och hållet induktiv. Till viss del har konsultens forskningsintresse styrt vad som letats efter i materialet, då det ju finns en definierad fråga och ett syfte som legat till grund för projektet. I den tematiska analysen har konsulten alltså försökt identifiera svar som fångar något relevant och representativt i relation till undersökningens grundläggande syfte: teman som går att koppla till hedersbegreppet. Hon har också sökt efter mönster och återkommande koncept som intervjupersonerna uttrycker sig särskilt starkt kring.

För att skapa en systematisk approach har tillvägagångssättet varit att först läsa igenom intervjuerna noggrant och upprepade gånger, varvid inledande övergripande intryck har noterats. Efterhand har sådana stycken i dem som konsulten bedömt som viktiga markerats och använts för att skapa betydelsebärande koder. Grunden för kodningen har varit identifiering och strukturering av återkommande teman och mönster som korrelerar med projektets frågeställningar. Dessa koder har sedan använts för att konstruera de olika tematiska kategorierna och subkategorierna. När teman och mönster identifierats måste de ges mening. Genom att titta på de inledande noteringarna och dra nytta av existerande kunskap har betydelsebärande nyckelkoncept framstått genom urskiljandet av likheter och skillnader i intervjupersonernas svar, kopplingar mellan olika teman, hur materialet förhåller sig till annan forskning etc. Arbetet har inte varit en linjär process, utan konsulten har rört sig fram och tillbaka mellan empirin, det kodade materialet och den skrivna analysen. I den narrativa ansatsen har ambitionen varit att låta intervjupersonernas egna tankar och individuella karaktär komma fram, och därför har deras ord använts så mycket som möjligt när de teman som framkommit presenterats.

Det är konsultens egen tolkning och bedömning, utifrån den förförståelse hon har i ämnet, som har styrt kodningen och kategoriseringen. Kunskaper och erfarenheter baserade på egen tidigare forskning och praktiskt arbete med målgruppen har helt enkelt utgjort grunden för förståelsen och slutsatserna av datan, och för kopplingen mellan intervjuerna och övrigt material. Detta innebär ett ofrånkomligt mått av subjektivitet. I detta fall har konsulten inte själv genomfört intervjuerna, vilket innebär att hon saknat möjlighet att observera och reflektera kring deras kontexter. Samtidigt har det måhända gjort det möjligt att förhålla sig mer neutralt till materialet utan att färgas av något eget minne av intervjusituationen eller någon relation till de intervjuade personerna. Konsulten har också haft en kontinuerlig dialog med representanter från RFSU – projektledaren och två av dem som genomfört intervjuerna – för att stämma av förståelsen och bearbetningen av materialet underhand. I denna dialog har även diskuterats det eventuella behovet av att komplettera intervjuerna med ytterligare data.

Det finns mycket skrivet om sexualundervisningar och ungdomar generellt, och RFSU som organisation har redan en gedigen kunskap på området. Forskning som riktar in sig på just målgruppen som denna studie undersöker finns det inte lika gott om. Förutom utgångspunkter i de tidigare studier som konsulten genomfört/medverkat i har en del kompletterande källor använts, bestående dels av tidigare undersökningar som gjorts inom RFSU på närliggande teman, dels en nyutkommen antologi där just RFSU:s sexualupplysning diskuteras i relation till individer som lever i hederskontexter (Ouis [red], 2021).

3.2 Om urval och relevans

De begränsningar som går att problematisera vad gäller urvalet handlar till viss del om representativitet – hur vet vi att vi fångar åsikter och erfarenheter som är relevanta i förhållande till den målgrupp projektet syftar till att förbättra insatserna för? När det gäller ungefär hälften av de medverkande intervjupersonerna så betraktar de sin egen skoltid i backspeglarna, och de har genomgått processer som gör att de har en annan inställning till sexualitet än när de fick den undervisning de tillfrågas om. I några fall har intervjupersonerna genom eget engagemang eller på grund av sitt hjälpbehov fått starka kopplingar till verksamheter och organisationer som, med viss ideologisk inramning, gett dem utbildning i sexualitetsfrågor. Går det, i ljuset av den förvärvade kunskapen och de förändrade attityderna, att minnas tillbaka och beskriva hur det var innan man visste det man vet idag? Är de intervjuade personerna verkligen i en position att tala för de ungdomar som fortfarande befinner sig i låsningar och begränsningar motiverade av hedersnormer?

Ett annat sätt att genomföra studien skulle naturligtvis kunna ha varit att hålla sexualupplysningspass med grupper av ungdomar som bedöms representera den definierade målgruppen, och därefter be dem utvärdera passen. Kanske hade man då fått

starkare negativa reaktioner som mer liknat den kritik som motiverat undersökningen. Samtidigt är det just den sortens skam och obehag som tycks göra det svårt för ungdomar att formulera sig kring sexualitet. Det är inte så troligt att svaren hade blivit lika utförliga och nyansrika om de genererats ur en så pass laddad situation. Dessutom är det ju respekten för mottagarna av sexualupplysningen – önskan om att inte kränka eller utesluta någon – som varit projektets utgångspunkt. Då kanske det inte är en god idé att medvetet försöka provocera fram svar kring känsliga frågor från unga personer som redan befinner sig i utsatta situationer. Slutligen är det en svår uppgift i sig att definiera en sådan grupp, eftersom en annan viktig aspekt när det gäller begränsningar ju handlar om den hedersrelaterade problematikens komplexitet och dess många uttryck. Kontrollen, förtrycket och våldet existerar på en bred skala där grovt våld och mord utgör ytterligheter i den ena änden. Samtidigt kan en del av hederskontextens speciella karaktär beskrivas genom det som kallas latent våld, alltså en konstant men osynlig utsatthet där hotet om våld som en möjlig konsekvens är ständigt närvarande utan att det nödvändigtvis utövas, och där givna förväntningar inte alltid behöver uttalas. (Se text Isdal, 2017). Andra fenomen än de mest extrema kan vara svårare att fånga och få syn på, inte minst om normerna internaliserats och förtrycket normaliserats av den som själv utsätts. Hur förtrycket bedöms är subjektivt, och två individer som befinner sig i liknande kontexter kan uppleva sin situation helt olika. Vi vet inte säkert vad de som ställt upp i undersökningen har för upplevelser av alla olika aspekter, och hur stor del av skalan de “täcker” genom sina erfarenheter.

Vidare måste vi också fundera kring vad som kan ha fått intervjupersoner att tacka ja respektive nej till medverkan. I några fall var det hela skolor som avböjde deltagande, medan det i andra fall rörde sig om enskilda ungdomar som svarade nej. Är det så enkelt som att man saknat tid eller engagemang? Kan ett individuellt nej stå för något mer djupliggande? Handlar det om att man inte anser sig ha relevanta perspektiv att bidra med – eller kan det vara så att problematiken med kyskhetsnormer ligger för nära en själv för att det ska kännas bekvämt att prata om sexualundervisning? Är man kanske van vid att mötas med stereotyper och bristande förståelse, och tänker att ens svar kan misstolkas eller användas för att bekräfta vissa fördomar? Om något av ovanstående är fallet – vilka röster har gått förlorade i undersökningen?

Flera av de intervjupersoner som svarade på frågan om varför de ställt upp motiverade beslutet med att frågorna är intressanta och viktiga att ha kunskap om, att de ville bidra till förändring och utmanande av olika problem och strukturer, och att de ville hjälpa andra som befinner sig i svåra situationer eller inte fått del av samma information. En av intervjuarna noterar att självkänslan tycktes höjas en aning hos flera medverkande ungdomar – de har sällan befunnit sig i en position där deras röster varit efterfrågade, och beskrev intervjusituationen som en positiv möjlighet och ett lärande moment. Samtidigt gör intervjuaren reflektionen att det kändes som att vissa ungdomar “ville ställa upp för att markera sig som en del av det svenska samhället”. Kan detta

i så fall ha påverkat hur de svarade på vissa av frågorna? Och vad är det i “det svenska samhället” och dess hantering av frågor gällande sexualitet och hedersproblematik som medför att ungdomar kan känna behovet av att göra en sådan markering?

Med hänsyn tagen till de ovan beskrivna punkterna anser vi efter genomförd bearbetning att intervjuerna, trots utmaningarna gällande antal och representativitet, utgör ett värdefullt källmaterial för att bättre förstå målgruppen, och vi ser att de är användbara som grund för en nödvändig fortsatt process i syfte att tillgängliggöra sexualundervisningen för ungdomar i hederskontexter.

4. RESULTAT

4.1 Vilken kunskap har man?

Hur mycket förkunskap man har kring sexualitetsfrågor, och var denna kunskap kommer ifrån, skiljer sig en del åt mellan dem som intervjuats i studien. De har fått reflektera både kring hur de upplever att det talats – eller inte! – om dessa saker på hemmaplan och kring hur det lyfts i skolan eller i andra sammanhang.

4.1.1 Att prata eller inte prata hemma

Tre av de intervjuade tjejerna beskriver ett mer eller mindre öppet samtalsklimat hemma, där man diskuterar sex, kärlek och relationer. Hiba berättar att hon kan prata ”100 %” med sin mamma, och även med sina syskon, vänner och kusiner. Med mamman har hon pratat om ”det här med mens och sånt, det gäller väl kroppen. Sen har vi också snackat om typ förhållanden, giftermål, hur det är, att man ska vara försiktig, att man inte... alltså, man ska låta det ta sin tid och inte typ stressa fram något.” Enok säger att bäge hans föräldrar har pratat med honom vid ett par tillfällen – mamman om att det är bra att använda kondom så att man inte får sjukdomar, pappan lite mer om sex och relationer.

Flera av de intervjuade ungdomarna beskriver däremot en negativ laddning kring både undervisning och samtal kring kropp, sex och kärlek. Det var ”väldigt tabu hemma att prata om såna saker, att prata om relationer, att prata om sin sexualitet”, beskriver en av dem, och lägger till att man tänkte att ”det där håller vi käften om hemma”. En annan minns tillbaka till det gamla hemlandet och säger att där kunde man ”aldrig prata om såna här grejer – alltså ALDRIG, liksom. Det är haram, haram, haram!”. Denna tystnad och skam kring ämnet under barndomen har för ett par personer gett avtryck även i livet som ung vuxen, och stannar kvar än i dag på sätt som syns i vissa detaljer. Aida berättar: ”Alltså för mig, eftersom där jag är uppväxt jag alltid hörde ’du får inte prata om sex, du får inte kolla hur det ser ut där nere’, så jag var fett rädd att kolla hur jag ser ut där nere, jag vågade inte liksom... alltså jag duschade med underkläder! Till den här punkten...”.⁵

⁵ Se även hur informanterna i RFSU (2019) pratar om skam i relation till sexualitet.

Abed berättar om hur han rört sig mellan olika miljöer, där det i vissa inte var accepterat att fråga eller prata om sexualitet. Han beskriver det som att han

“fick uppleva två världar, två helt olika samhällen, två helt olika kulturer och ena var ju liksom när man var i skolan och ute, och då fick man vara en del av samhället och sen var man hemma med släktingar och då liksom... ja, hur ska jag förklara, liksom icke-svenskar, om du förstår vad jag menar? Då liksom, då var inte det här nån punkt man ville prata om. Och då var det att när man stod där mitt emellan, då får man inte, då blir det inte nån kunskap utav nån av de här punkterna.”⁶

Aida minns hur hon blev “fett rädd” när hon fick sin första mens, och att hon blev slagen av sina föräldrar när det hände, även om hon tills nu inte förstår varför. Hon berättar att hon blödde och hade ont, “och liksom jag visste inte, jag var bara liten, så jag gick till min mamma och hon sa till mig såhär att ‘skäms du inte liksom, att komma till mig och säga såhär, du måste visa respekt för mig!’ och jag tänker, vem ska jag fråga?”. För Sonia dröjde det kanske ett år efter att hon fick sin mens tills någon fick veta. Hur hon löste det praktiskt? “Ja, alltså bindor, typ jag tjuvade dem!”, säger hon.

4.1.2 Vad har skolan gett?

Av de intervjuade ungdomarna beskriver de flesta att deras huvudsakliga erfarenhet av undervisning om sex och samlevnad kommer från NO-lektionerna i årskurs åtta. En person minns även liknande samtal i årskurs sex. De flesta har deltagit i strukturerade besök på (eller fått besök av) Ungdomsmottagningen. Ett par tjejer berättar att de inte fick lov att delta i skolans undervisning när det handlade om sexualitet och att de inte kände till Ungdomsmottagningens existens; däremot har de nu som äldre fått utbildning genom boendet de befinner sig på. Ytterligare ett par personer beskriver att de fått kunskaper genom organisationer eller föreningar som de själva är aktiva i.

En tjej minns att de hade mycket diskussioner i skolan relaterade till sexualitet, även inom andra ämnen än NO. Hon är positiv till hur frågorna lyftes i undervisningen och tycker att det ger mycket att få “prata om dilemman i grupper”, även om hon hade önskat ännu mer “diskussioner om kärlek och relationer”. I övrigt beskriver de flesta dock skolans undervisning i termer som kan tolkas som att den varit kort och ytlig. Man har avhandlat en del fakta om anatomi, preventivmedel och liknande – sådant som flera påpekar att man kan ta reda på själv. Däremot har man inte ägnat särskilt mycket tid, om alls, åt andra mer relationella frågor som eleverna tycks ha haft större behov av. Generellt önskar de intervjuade ungdomarna att skolan skulle ha gått in i ämnet mer på djupet, på detaljnivå, över längre tid och vid fler tillfällen. Det räcker inte med bara

⁶ Se också avsnitt 4.3.1 Glappet. Att behöva navigera mellan olika normsystem i skolan och världen utanför den togs upp av flera ungdomar i Splitvision, 2016a. Det togs även upp i av ungdomarna som deltog i RFSU:s referensgrupper 2019, se RFSU 2019.

enstaka lektioner – ”det är ju ett ganska stort ämne tycker jag”, säger Sadiq. Någon tycker att det borde ges betyg på en särskild kurs om sex och samlevnad i gymnasiet.

Att själv söka information online finns det olika erfarenheter av. Sadiq säger att han inte litar på sådant han läser på internet, utan att han lyssnar mer på vänner, men flera andra har använt internet som informationskälla. Farida tar upp UMOs sida, som hon tycker är ”jättebra”, och Rafa berättar att hon hittat all möjlig information som hon behövde online på sitt modersmål. En informant som själv har dyslexi tycker att det kan vara svårt med information när man som han har läs- och koncentrationssvårigheter. Han beskriver hur han mest ”gick efter bilder” och skulle själv ha önskat att kunna ta del av inspelat innehåll ”i en ljudbok eller nåt, där man kunde höra allt”, helst i kombination med bilder och filmer, i stället för att hantera flera sidor text.

4.2 Vad vill man veta mer om?

Informanterna har fått reflektera kring vad de tycker är viktig information när det gäller sexualitet och relationer, vilka teman de ser behov av att diskutera i sexualundervisning, vad som krävs för att de ska känna sig inkluderade och speglade, och vilken form och vilket upplägg som är mest lämpligt för att detta ska bli möjligt. I svaren syns en stark enighet kring vikten av att prata om relationer, respekt, ömsesidighet, rättigheter och skyldigheter, könsroller och normer. De viktigaste punkterna, som tas upp av flest personer, har att göra med kärlek och relationer, hur man har sex, sexuell läggning och könsidentitet, kropp, lust och kåthet, pornografi, mödomshinnan/oskulden, könsstympning, jämställdhet och könsnormer, ryktesspridning, samtycke och sexuella övergrepp samt rättigheter och vilket stöd man kan få från samhället.

4.2.1 Kärlek, lust, intimitet och relationer

Sadiq sammanfattar det många tycks mena genom att säga att han visserligen fått information om sex – men ”kärlek? Inte direkt.” Att få prata om förälskelse, relationer och hur man är med varandra är något som de allra flesta verkar uppskatta – eller sakna, om man inte fått tillfälle till det.⁷

Jean minns att ingen nämnde ”hur ett äktenskap liksom kan se ut, och man fokuserade endast på sex-delen, vilket jag köper många gånger om, men alltså jag tror man missade hela intimitetdelen med det...”. Han fortsätter med att beskriva hur det ser ut i den kristna kontext han kommer ifrån: ”Hemma hos oss har det varit så att vägen ut det är giftermål, det är det som resten av min etnicitet håller sig till, och sen är det väldigt religiöst bundet”. Han hade önskat mer diskussioner om ”hur äktenskap kan se ut, och vad som är ett hälsosamt äktenskap, eller typ förhållande. För jag vet ju om att många av mina kompisar i klassen kom ifrån väldigt destruktiva familjer...”.

⁷ Detta stämmer överens med vad ungdomar uttryckt i UngKAB15-undersökningen (Folkhälsomyndigheten 2017), se även Unis (2020).

”Inte så jättemycket hur könsorganen... alltså, hur det ser ut och fungerar, till exempel, för att det är saker som man pratar om mycket”, tycker en intervjuperson. Flera tar däremot upp att de vill veta mer om det ”motsatta könet”. Svaren kan här läsas som ganska heteronormativa; de vävs in i beskrivningar av att det är viktigt att prata om njutning ur perspektivet av vad som är skönt för den andra, och så att man, som Sadiq säger, ”inte begår misstag i framtiden”. Att hitta fram till vad man själv tycker om och vad ens partner gillar, och hur man kan kommunicera kring detta, är viktigt för flera av de ungdomar vi intervjuar. Lust, kåthet och njutning samt onani är något som flera ungdomar pekar ut som viktiga ämnen, men som samtidigt känns lite jobbiga att prata om i grupp. Detta återkommer vi till.

4.2.2 Ideal och föreställningar kring kropp och sex

”Jo, det här”, säger Aida. ”Hur ska man göra sex? Det liksom jag fick aldrig veta.” Hon säger att första gången hon kollade på en porrfilm, så började hon gråta och tänkte ”skit, det gör ont!”. Hon fortsätter berätta: ”Och jag var fett rädd för män och såhär, för jag fick veta att när du ska göra sex, det gör jätteont, du ska blöda... Så för mig liksom, det var det värsta.” Flera andra intervjuade ungdomar är inne på samma sak – att man vill veta hur. Det handlar inte bara om rädslor utan även om normalisering av olika saker. ”Bara för att skolan inte har tagit upp ett visst sätt betyder det inte att det är fel tänker jag”, säger Nazifeh. ”Så det kanske skapar någon slags press.” Hon tycker att lärare eller informatörer, när de pratar om sätt att ha sex, kan vara tydlig med att ”det här är bara exempel och du gör vad som känns bäst för dig”.

Flera tar upp pornografi och menar att det inte har berörts tillräckligt i undervisningen.⁸ Abed, som inte minns att ämnet alls har lyfts, tycker att en lärare som pratar om detta ”ska vara öppen och förklara ordentligt och djupt att såhär ska det gå till, så här är det, så här är realitet... att det man ser i porrfilmerna är inte alls lika som i verkligheten”. Selma tycker att man inte pratade ”tillräckligt om porr, att det kan vara skadligt, inte om oskuldsfrågor... Mest om anatomi och sjukdomar.”

Kroppsideal är något annat som tas upp i flera intervjuer. Man diskuterar att det särskilt bland unga finns ”hets” kring det yttre, kring kropp och storlek, och att det är viktigt att ”normalisera olika kroppar och utseenden” eftersom detta är något som många stressas av och känner oro kring. Att överhuvudtaget prata mer om vad som händer i kroppen under puberteten, om hur den förändras och att det är olika för alla, är något som man efterlyser överlag.

⁸ Se även Kartläggning av kunskap om pornografins inverkan på barn och unga, Barnombudsmannen (2020)

4.2.3 Begränsningar i hederns namn

Flera typer av begränsningar och yttringar som kan kopplas till hederstänkande tas upp när ungdomarna får beskriva vad de tycker måste finnas med i undervisningen. Kyskhetsnormer och föreställningar om oskulden är ett sådant fält, och det nämns av de allra flesta. ”Såhär, heder, har man tänkt nånting där – kring sex och... alltså sex och identitet och heder? Det är nog där jag har kämpat som starkast, jag tror att hedersförtryck och vardagsheder inom den här fronten går ganska mycket ihop med mödomshinnan och detta liksom...”, säger Jean. Nazifeh tycker att det är bra att hon, fast hon själv inte har erfarenhet av att ha sex med någon, har fått information om myten om mödomshinnan. ”Även om jag inte har nytta av det nu så kommer jag ha nytta av det i framtiden. Så jag tänker att även om jag inte har kunnat själv relatera till det mesta jag har fått undervisning om så kommer jag kunna göra det framtiden. Och någonsans finns det i bakhuvudet så det är ingenting man glömmer bort.”

I ett hedersnormativt system så innebär en förlorad heder skam, och ryktesspridning är tätt förbundet med detta. Sonia berättar hur hon tidigare, när hon fortfarande bodde med sin familj, brukade tänka: ”nej, jag får inte göra så, för jag är kvinna’. Sen tänkte jag ’då folket ska prata skit om mig och så, pappa ska döda mig’ och såhär...”. För den som lever i en hederskontext kan ett dåligt rykte bli katastrofalt, och Nazifeh beskriver den dynamiken på följande vis:

”Eh, sen tänker jag det här med att sprida rykten, när man har haft sex med någon eller sådant. För i vissa kulturer eller samhällen kan det vara så här typ om en tjej har haft sex med en kille, då... Ja, man kan inte direkt sprida ett rykte på kille men killen kan göra det på tjejen och det är typ... Det kan vara jättejobbigt för henne för det kan förstöra hela hennes liv, hennes relationer med kompisar och släkt och sådant. Så jag tänker att det är viktigt.”

En annan fråga som ofta betraktas som förbunden med hedersnormer är kvinnlig könsstympning. Detta nämns också i flera intervjuer som något man måste få kunskap om, och Aida tycker till exempel att det är en av ”de extremt viktigaste saker som finns”.

Noor tycker att man i skolan bör berätta om hur olika samhällen ser på sex, och varför vissa kan tycka att det är fel att prata om det. Hon tycker också det behövs diskussioner om ”varför tjejer behöver vara på ett visst sätt – varför är man en ’bra tjej’ om man inte har sex innan äktenskap? Varför ska det vara fel att ha sex innan man gifter sig? Vad är det man tycker? Lite så... Då tror jag att man börjar tänka lite på ett annorlunda sätt.” Rafa menar att även om det finns olika religioner och synsätt, så behöver skolans utgångspunkt vara demokratisk och rättighetsbaserad. ”Jag antar att de kan säga ’just

” Eh, sen tänker jag det här med att sprida rykten, när man har haft sex med någon eller sådant. För i vissa kulturer eller samhällen kan det vara så här typ om en tjej har haft sex med en kille, då... Ja, man kan inte direkt sprida ett rykte på kille men killen kan göra det på tjejen och det är typ... Det kan vara jättejobbigt för henne för det kan förstöra hela hennes liv, hennes relationer med kompisar och släkt och sådant. Så jag tänker att det är viktigt.”

nu ni bor i Sverige och det är en fri land, och alla kan bestämma för själv”. Hon tycker att familjerna måste tänka på sina barn, på vad de vill, och ”de måste lyssna på dem, alltså de kan inte ta sina barn i fängelse.

De måste tänka på barnen i framtiden, och också de måste kolla på samhället. De måste tänka bättre för sina barn om de vill en bättre liv för sin barn.”.

4.2.4 Sexuell läggning och könsidentitet

Detta svarar i princip alla intervjupersoner att undervisningen måste ta upp på ett fördjupat sätt.⁹ Jean minns att det i hans skola ”pratades bara heteronormativt om sex och inte att det finns olika former av sex. (...) Ingen nämnde liksom hur två män kan ha sex, eller...”. Noor säger att hon tycker undervisningen var dålig ”för att de bara berättade om hur ett sexuellt liv kan funka mellan en kvinna och en man, men egentligen så kan typ kvinnor också ha sex och två män, och man kanske kan berätta om hur det kan gå till och sådär, så tror jag att de flesta kommer få nytta av undervisningen.” Abed har vuxit upp omgiven av starka negativa attityder kring HBTQ-frågor och pratar i sin intervju om att det måste vara jobbigt för personer som går emot olika normer. Enok säger att det för personer som inte känner sig heterosexuella ”blir någon form av diskriminering, tycker jag, gentemot dem egentligen, om du inte nämner eller belyser att det finns även andra typer av känslor eller så”.

Selma berättar under intervjun att hon, när hon började känna att hon var bisexuell, inte ville inse att hon var det, för att hon hade en så stark bild av att det var fel, inte minst genom att omgivningen hade en så fientlig inställning till HBTQI-personer, men också på grund av bristen på identifikation:

”För jag hade bara fått det i mitt huvud, att det ska inte vara så. Och jag kunde inte se... Om vi säger att jag hade gjort någonting med någon tjej, då kunde jag inte se det, alltså, på samma sätt som med en kille. Barnfilmer, du brukar oftast se en kille och tjej, de gifter sig med varandra, lyckligt slut. Det är aldrig en tjej och en tjej, eller en kille och en kille. Man får aldrig se det, utan det ska alltid vara straighta som gifter sig. Man känner sig ännu mer konstig, för att du ser inte det här någonstans och folk pratar inte om det heller.”

Hur negativa attityder kan spela in beskrivs ur ett annat perspektiv av Aida, vars föräldrar varnade henne för att prata med homosexuella eller bisexuella eller ha dem som vänner. Hon beskriver själv detta som en form av diskriminering, ”för det också är en människa liksom, och det spelar ingen roll hur den ser ut eller vilken färg eller vilken sexualitet såhär!”, men minns hur släktens inställning gjorde henne rädd för att närma

⁹ Att jämföra med UngKAB15-undersökningen där 25% av de ungdomarna angav att skolan hade gett för lite kunskaper om HBT-perspektiv (Folkhälsomyndigheten 2017).

sig personer med annan läggning än heterosexuell.¹⁰

4.2.5 Könsnormer och jämställdhet, sexuella rättigheter och samhällets stöd

En kille tar upp att man inte ska behöva "hetsa första gången man har sex", att det ska få ske i lugn och ro och inte för att man vill leva upp till andras press och förväntningar. Andra ungdomar kan ibland påverka genom sina macho- och hedersnormer mer än vad föräldrarna gör, tycker Abed, som också berättar att detta för hans egen del har lett till konflikter hemma. "Jag hade aldrig upplevt att lärarna pratar om realitet, verklighet, hur det är i samhället. Det fick vi aldrig reda på, det fick vi lära oss själva". Och när man måste lära sig själv, säger han, så gör man så som personerna i ens omgivning gör; tar efter deras normer även om man inte håller med, för att bli accepterad. Han berättar att han levde i två helt olika världar där det i den ena var "helt tabu att prata om sådana här saker. Och sen när jag gick ut och var på gator så var det liksom väldigt, väldigt mer bestämt om att 'såhär är det nu och såhär ska det vara, och om du inte är som oss, om du är olika så ska du inte vara med oss, då knuffas du bort'".

Enok beskriver bilden som finns av att killar ska leva upp till "den här machokulturen och så, att de ska vara lite mer högljudda, kanske lite mer roliga, kaxiga, typ att du ska inte vara någon mes...", och tycker att skolan borde lyfta upp detta mer och säga att det egentligen inte finns något "sätt som killar ska vara på, eller tjejer ska vara på". Han säger att hans föräldrar alltid gett uttryck för starka jämställda värderingar och aldrig gjort skillnad på killar och tjejer, utan att det snarast är umgänget med vissa killkompisar som legat bakom att han periodvis hängt på en dålig attityd gentemot tjejer:

"Eh, jag vill inte skylla allt på andra, men... jag tror i alla fall det var en starkt bidragande faktor till att... eh, jag kanske tänkte att om någon har på sig det här... För att ens åsikter och sånt började så småningom successivt förändras. När man fick höra såna kommentarer av vännerna... jag blev påverkad av det, rejält egentligen. Och när man, i hemmet då, pratade om det, i och med att jag började forma de här tankarna, som... inte kanske exakt lika grova som de, men ändå, började ändå gå mot att man tänkte på det sättet, som de gjorde, vännerna alltså... så det gjorde att när jag sa så där i hemmet så kunde det uppstå bråk i form av diskussioner och så."

Flera ungdomar diskuterar jämställdhet ur olika perspektiv. Ett som flera återkommer till har att göra med rätten att själv äga sin kropp och sin sexualitet – här tar vissa upp abort som exempel. Rafa funderar över detta med att skaffa barn och säger:

¹⁰ Se även RFSU 2019.

” Eftersom det är såhär i vår kultur och religion, de säger att du har gift dig, det är din man, han kan göra sex när han vill och vart han vill och liksom det är offer till honom. Så för mig, allt vad han gör det är rätt, och han kan göra sex med mig, och jag visste inte att jag kunde säga nej, så jag gick igenom allt det här. Och för mig det är normalt, det är såhär som ska hända, eftersom min mamma sa till mig att det är såhär och alla kvinnor som jag kände, de var också såhär. Det ÄR så – män har rätt att göra allt! Du har inte en röst, liksom.”

“Om jag kommer att gifta mig med en kille, om det här vore vårt land, han ska bestämma för min kropp, och han skulle säga ‘ja, du måste få mitt barn – en eller fem!’ Och sen, jag kan inte säga nånting. Men när jag gifta inte mig med nån, jag kan bestämma för min kropp och allting, och jag vill inte få barn också.”

Snarare än kontrollen över sexualiteten funderar Aida över ansvaret för den. Hon konstaterar orättvisan i att en tjej, om hon blir våldtagen, ska behöva gå i terapi och hantera efterverkningarna. “Varför det är inte han som ska gå i terapi och ändra sitt sätt att tänka? Så liksom: de gör – vi tar konsekvensen. Det är alltid såhär och det är orättvist och det är inte jämställdhet, tycker jag.” Hon tycker att det är extra viktigt att killarna nås av dessa diskussioner, så att inte tjejerna blir de som har skyldigheten att få till en förändring. “Och jag tänker såhär – alla såna här grejer det är inte bara tjejer som måste veta om det här, det är killar som måste veta, mer än tjejer, allt det här. Och det orsakar liksom flera saker... och också att man lägger killar i fokus – hur de tänker! Det är extremt viktigt.”

Att känna till vad det finns för hjälp och stöd i samhället pekar också flera av de intervjuade ungdomarna på: “Den känns jätteviktigt. För att jag som en individ måste ju veta vad jag har rätt till i samhället, för alla kanske inte vet det.”

4.2.6 Sexuella övergrepp och samtycke

“Sexuella övergrepp, den tycker jag att man behöver ta mycket, mycket, mycket mer”, säger Abed. Han får stort medhåll – just frågor om övergrepp och samtycke lyfts väldigt tydligt av de allra flesta som något man måste prata mer om. Samtidigt finns det starka känslor och uppfattningar om hur det bör gå till när man tar upp dessa frågor. I avsnittet 4.4.4 återkommer vi till detta. Farida förklarar varför hon tror att det kan vara bra för den som blivit utsatt att ämnet tas upp:

“Någon kanske har vart med om det och tycker det är verkligen så här, ‘jag vill inte prata om det’. Då är det mer att, alltså, man kan prata om det i klassrummet och diskutera. Och att tänk om den där personen får höra... Då kanske den här personen typ så här känner sig lite mer ‘det är människor som tycker det är fel, och det är inte något fel på mig, det är något fel på den som har gjort det, begått det där’. Så det är ganska mycket typ så här, att det höjer upp den andra människan om man mår jättedåligt.”

Att det är stor skillnad i hur man ser på samtycke mellan Sverige och en del andra länder, och att det därför är viktigt att informera om, påpekas av intervjupersoner som inte bott här så länge. Andra pratar om samtycke ur perspektivet av relationsdynamik, och att det kan handla om att inte vara lyhörd eller att försöka tjata sig till sex med den man är tillsammans med. Selma förklarar hur hon ser på saken:

”Men det är viktigt att man förstår att ett nej är ett nej, och om någon säger nej. Till exempel, är du i ett förhållande med någon, då kan du fortfarande... eh, bli våldtagen av din partner. Till exempel, för att din partner kanske inte tar ditt nej, lyssnar inte, det där kan också vara en grej. Men man pratar inte så mycket om såna saker, utan mer våldtäkt och... eller ja, alltså sex utan samtycke i andra liksom sammanhang.”

Aida och Sonia resonerar om hur det kan vara för tjejer att känna sig pressade i sina relationer. De har bägge erfarenheter av att utsättas för detta, och menar att många tjejer är rädda för konsekvenserna om de säger nej till sex med killen de är ihop eller gifta med – kanske kommer de att bli slagna eller tvingade; kanske tänker att det är en uppoffring de gör för att killen ska må bra och få det han vill. ”Det är liksom, ’han går över mina gränser, men ändå ska jag göra det här’”, säger Aida, som avslutar meningen med att fråga sig hur det blir om man ställer upp på ”tjatsex” för mannens skull: ”och vart är jag, liksom?”. Sonia funderar över hur man ska kunna veta eller vara säker på om man verkligen vill ha sex eller ej, så att man kan känna efter och säga ja eller nej utifrån sig själv. Aida berättar att hon under lång tid inte var medveten om att det som hände henne var fel och faktiskt innebar våldtäkt.

”Eftersom det är såhär i vår kultur och religion, de säger att du har gift dig, det är din man, han kan göra sex när han vill och vart han vill och liksom det är offer till honom. Så för mig, allt vad han gör det är rätt, och han kan göra sex med mig, och jag visste inte att jag kunde säga nej, så jag gick igenom allt det här. Och för mig det är normalt, det är såhär som ska hända, eftersom min mamma sa till mig att det är såhär och alla kvinnor som jag kände, de var också såhär. Det ÄR så – män har rätt att göra allt! Du har inte en röst, liksom.”

4.2.7 Vad saknas?

Vad man tycker saknas på listan är t ex utpressning genom sexuella bilder – att foton och filmer på sexuell aktivitet, frivillig eller ofrivillig, kan användas för att få makt över någon som är orolig att materialet ska spridas. En kille tycker att han har fått höra ”jättemycket om könsstympning och kvinnlig omskärelse”, men däremot ingenting om manlig. Att känna sig annorlunda på grund av detta tyckte han var lite jobbigt ibland: ”Det kunde man märka direkt när man duschade i idrotten, att man är inte som andra. En person nämner sex mot ersättning som ett ämne som behöver pratas om.

4.3 Att missa målet

En del aspekter som tas upp i intervjuerna handlar om den distans som kan skapas på olika nivåer när den rättighetsbaserade sexualundervisningen inte landar som den borde, eller inte är relevant för alla utifrån deras livssituationer. Det kan handla om sto-

ra skillnader elever sinsemellan, eller om avståndet mellan elever och lärare, eller om kontrasten mellan skolans kontext och elevernas hemmiljöer.

4.3.1 Glappet

Ett tema som återkommer i ett par intervjuer är det glapp som uppstår när det som förmedlas i undervisningen är ett teoretiskt ideal som ligger långt ifrån mottagarnas verklighet. Abed, som själv definierar sig som heterosexuell, säger: "För det vi fick lära oss var liksom, ja det är okej att ha vilken sexuell läggning man vill, alla kan älska vem man vill, och sen man kan ha den könsidentiteten man väljer att ha, liksom... Men det är ju inte så i verkligheten. Det är nästan så att det är två helt olika världar." När han tänker tillbaka på tiden i högstadiet minns han att det kändes som något otänkbart – detta att våga säga att man var homosexuell, eller transperson. "Då visste man liksom 'okej, då kommer hela skolan skratta åt mig' och liksom bilder och filmer och grejer som sprids...". Han beskriver hur man ser på nyheter och i TV och överallt att det är ett fritt land och att det är okej att ha en annan sexualitet – men att det inte stämmer överens med hans erfarenhet någonstans ifrån, trots att han bott i flera olika länder och gått på många olika skolor. "Vart jag än har varit", säger han, "så har det alltid varit... för ett barn har det alltid varit en väldigt, väldigt, väldigt seriös grej att inte vara lika som majoriteten."

Aida berättar om hur hon kände när en lärare stod i klassrummet och pratade om jämställdhet och att män och kvinnor var på samma nivå i Sverige.

"Så då tänkte jag... okej, men liksom hur? Vad ska jag göra? Hur liksom... i jobbet, i skolan, eller vart som... Hur? Ja, och det fick jag lära mig själv, liksom... Det här, att föreläsa och ta upp det här med jämställdhet, så måste man lägga mer fokus på det här och inte bara säga 'ja, ni har lika nivå', liksom. Men – kan du förklara till mig hur, kan du ge exempel, kan vi göra nånting praktiskt? Det tycker jag fungerar bättre för mig..."

Att talet om jämställdhet i skolan inte speglar det eleverna upplever i sina egna liv är något som också Abed känner igen:

"Vi pratade väldigt mycket om att alla är lika, vi är lika och det är inga skillnader emellan och att män och kvinnor är lika, men det är ju inte i verkligheten... och det var det som saknades, att kunna – att lärarna skulle kunna peka på verkligheten och liksom, 'vi vet att vi säger det här nu, eftersom det står här inne i den här boken eller så att man ska säga det, men det är ju inte så i verkligheten'. Det var det som saknades, att de inte gick efter verkligheten, efter realiteten, och det som är ute i samhället, efter det som sker på gator..."

Han tyckte att det kändes som att de vuxna bara försökte bli klara med ämnet så snabbt som möjligt; att de gick igenom hur det borde gå till och att det står ”i böckerna, i lagarna och reglerna att alla är lika mycket värda, och det ska vara jämställt... ’okej, då är det klart, då går vi hem’. Så kändes det för mig.”

4.3.2 Att inte känna sig inkluderad i undervisningen

I klassrummen runtomkring i landet sitter många ungdomar som växer upp i kontexter präglade av ideal som inte stämmer överens med den liberala och sexualpositiva hållning som karakteriserat åtminstone ambitionen för svensk sexualundervisning sedan decennier.

Aida berättar att hennes föräldrar förbjöd henne att delta i lektioner där det pratades om mens eller om kroppen. Rafa tyckte inte att det var något laddat för hennes egen del när det skulle pratats om sex och reproduktion i skolan, eftersom hon redan visste en del om hur det går till ”...mellan kille och tjej, och att de får barn. Men för några av mina kompisar det var så konstigt. Och sen de ville gå ut och lämna lektionen, och de ville inte höra. Jag tänker att det var på grund av kulturer eller religioner.” Hon minns också hur det var många killar i klassen som inte ville lyssna när läraren pratade om mens eller kondomer.

Noor, som själv utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck under sin uppväxt, säger att hon ”vet varför vissa personer kan tycka att det är jobbigt att snacka om sexualitet eller att, typ... eller att de känner att de... att de här sexuella lektioner, eller vad fan heter det? [skratt] Ja, sexualundervisning... varför det inte känns till för dem, liksom.” Hon berättar hur hon vuxit upp i ett familjesammanhang där det var förbjudet att ha sex innan äktenskapet, och att det för hennes del innebar att hon inte funderade så mycket på sex då, för att hon

**”tänkte liksom att det kommer inte hända, det intresserar inte mig...
Ja, jag tror inte att jag brydde mig så himla mycket, för jag tänkte
att jag kommer inte göra det nu, det kommer hända sen. (...)
Jag tyckte inte att det var så viktigt för mig eftersom att jag liksom
inte hade sex under den tiden så jag lyssnade liksom inte så mycket,
jag tyckte typ att det var onödigt eller så.”**

Hon minns att hon var påverkad av normerna på så vis att hon lärt sig att det vore ”jätteäckligt att ha sex innan man gifter sig”, och att det fick henne att tänka om skolans sexualundervisning ”att ’vad är det här liksom, vad är det här för skit’, typ”. Hon har inget minne av att det någonsin nämnts i undervisningen att vissa kanske inte vill eller får ha sex innan äktenskapet. ”Nej, jag tror inte det, jag minns inte att de berättat nånting liknande”.¹¹

¹¹ Jämför Splitvision (2016a) om förväntningar kopplade till äktenskap och sexdebut.

Selma är en annan av de intervjuade ungdomarna som säger att hon själv känner igen denna utmaning med sexualundervisningen i skolan: "Jag vet hur mycket problem det finns i den, och att man inte pratar om alla, utan man pratar bara om vissa personer, eller alltså, saker som inte alla kan relatera till, vilket är fel, för att det finns säkert någon som sitter där och inte alls kan känna igen sig i det de pratar om."

Rafa reflekterar kring klassrumsdynamiken när det handlar om rättighetsfrågor – hur det kan bli i en klass där olika elever har olika religioner och vissa inte får lov att ha sex eller bestämma över sin egen kropp medan andra får det. Hon minns själv hur det kändes innan hon flyttade till Sverige, när hon jämförde sin begränsade livssituation med någon annans:

"I mitt hemland, alltid min familj, de skulle bestämma för mig och men en annan vän jag har, alltid hon kunde bestämma för sig själv. Så sen jag kolla på henne och 'åh, hon kunde bestämma för sig själv, men jag, min familj de ska bestämma för mig fortfarande'. Och jag får dåliga känslor av när hon får bestämma själv, men jag får inte bestämma själv om min kropp eller mitt liv."

4.3.3 Stigmatisering

Ett par av de intervjuade ungdomarna nämner att det kan bli jobbigt för elever som tillhör någon minoritetsgrupp eller har invandrarbakgrund när det pratas om frågor där olikheter mellan kulturer och religioner kommer upp. Abed kommer ihåg att han kände sig orättvist beskylld för att han inte var etnisk svensk:

"När vi pratar om de här punkterna i skolan, om syn på tjejer och killar och sex i olika religioner och kulturer, då liksom, då gick man direkt på folk som har invandrarbakgrund, eller hur man ska uttrycka det, då liksom gick man direkt: 'oj, såna är de, de har helt olika, dålig kvinnoyn, de behandlar kvinnor på ett dåligt sätt, behandlar sitt barn, oavsett tjej eller kille, på ett dåligt sätt', och då liksom, då blev jag utpekad – kände mig utpekad direkt på lektionen när man pratade om sådana saker. Men samtidigt, jag personligen har sett exakt samma problem i svenska hushåll också!"

Farida resonerar utifrån perspektivet av olika trosuppfattningar, och att det är viktigt att man inte ska känna sig utsatt när läraren pratar om detta:

"Men alla har olika religioner och alla har ju olika syn på olika sätt genom olika religioner. Man ska ändå typ så här känna sig bekväm fastän man

kanske tillhör en annan religion. Så det inte blir så här: ’ja, inom den här religionen får man inte göra det här och det här och det här’. Utan typ så här att man får reda på ... alltså, att man får veta ändå, men kanske att ändå känna ’ja, men jag... min religion är bra’. Så att man inte... Läraren kanske beskriver det som att ’den här religionen är emot allting’. Medan andra religioner kanske inte är såna.”¹²

4.4 Att skapa trygg undervisning

De intervjuade ungdomarna har delat med sig av tankar och reflektioner kring vad som kan skapa en trygg och fungerande undervisningssituation. De beskriver hur de tycker att en bra utbildare bör vara, utifrån aspekter som seriositet och framtoning såväl som representations- och trovärdighetsperspektiv. Intervjupersonerna har också många idéer och åsikter kring hur undervisningen bör organiseras och genomföras, och om hur svåra ämnen kan hanteras.

4.4.1 Vem ska lära ut?

Att ha en lärare som inte är avslappnad och trygg i att hantera ämnet har påverkat flera ungdomars upplevelse av sex- och samlevnadsundervisningen. ”Läraren var väldigt blyg och det var bara liksom ’frågor? Svar! Punkt slut!’”, berättar Abed. ”Så mycket nytta hade inte jag av de där lektionerna.” Han tycker att detaljerna saknades i undervisningen, och att det kändes som att läraren bara ”ville bli av med det där kapitlet”. Han poängterar att det är extra känsligt och viktigt just när det gäller sexualitet eftersom det kan vara svårt att hitta någon annan att vända sig till, och att det spelar stor roll hur läraren är när de pratar om det. Hur bra kan det bli om läraren inte är bekväm och bara vill slippa ämnet?

Att läraren ska ta ämnet seriöst och inte låta sig dras med av att klassen är fnissig är något som flera informanter nämner. ”Jag tycker att lärare verkar också typ skämmas lite när de pratar om de här frågorna, vilket blir fel”, säger Selma. ”Jag kommer ihåg, det var så här fnittrigt, man skrattade, folk typ tyckte det var pinsamt. Och då blir det också svårt när läraren också är lite samma, att läraren är lite fnittrig och tycker typ att det är lite pinsamt att prata om.” Hon fortsätter och konstaterar: ”De här frågorna, du måste kunna prata om dem med självsäkerhet”. En annan intervjuperson föreslår att

¹² Se även Splitvision (2016a): genom att ha ett öppet och bejakande förhållningssätt till sexualitet, sexuell läggning och sexuell identitet där man utgår från individens egen rätt att bestämma över sitt liv, sin identitet och sin kropp, skapas ett utrymme där man inte behöver gå i öppen polemik med religion, kultur eller normer. Detta tillsammans med att man i undervisningen inte knyter an till hur det historiskt sett varit i Sverige (den svenska frigörelsens historia) eller till hur det är i ungdomarnas respektive tidigare hemländer, gör att ungdomarna i många fall kan gå ifrån undervisningen med starkt självkänsla och ett ”frö” till ett eget självbestämmande och gränssättande (om detta inte tidigare fanns hos individen).

man kan ha "nån professionell eller så med i lektionen, då är det ju ännu bättre".¹³ När det gäller representation, och att kunna se sig själv i den som undervisar, så har flera av de intervjuade ungdomarna reflekterat kring olika perspektiv. Jean säger:

"Vi ligger efter mycket, det vet allihopa, men jag tror att man borde jobba mer med, man borde få in mer föreläsarpersoner, som har en – hur ska jag säga det nu på ett bra sätt? – en tillhörighet till ungdomarna, där man verkligen kan känna typ att shit, hon är från, hon eller han är från mitt hemland och kan ändå relatera till det jag saknar – det här var ändå ganska härligt att höra! Det skulle jag säga är nånting som behöver lyftas."¹⁴

En annan aspekt i detta tycks handla om trovärdigheten. Nazifeh diskuterar hur man bäst kan förmedla kunskap om HBTQ-frågor, och funderar på hur det blir om "vi har en heterosexuell lärare som ska sitta och snacka om homosexualitet och säga hur en homosexuell känner, då kanske inte jag tror på denna lärare särskilt mycket". Hon föreslår att man ska visa berörande filmer och på olika vis försöka närma sig de känslomässiga dimensionerna och vilka situationer HBTQ-personer kan "stöta på liksom, hur samhällets syn är på dem, då kanske jag förstår lite mer från deras perspektiv i stället för att min lärare bara sitter och pratar 'men de kanske känner sig så här med ...' Hur kan du veta? Du är inte själv där. Förstår du? Det är så jag tänker."

Förutom etnisk bakgrund och sexuell läggning tar ett par informanter upp ålder som något som kan påverka samtalet och stämningen i olika riktning. Abed tycker att det ska vara "en yngre person som håller i undervisningen", och Hiba, som också tycker att det vore lättare att lyssna på informationen om den kom från någon i samma ålder, beskriver hur det kan bli när en äldre lärare pratar kring sådant som känns för privat:

"Alltså, typ det här med njutning, saker som kan kännas sköna... Alltså, typ när vi diskuterade det i klassen, när läraren började prata om det där, det är då det blir så här 'okej, var är mina hörlurar?'. För då det blev... alltså, det blir bara 'uueh, jag vill inte höra. Jag vill inte veta'. Det är bara så här... Det är något man kan hålla för sig själv. Jag tror man vet... Alltså, man vet själv vad man tycker är skönt, alltså, jag behöver inte höra det från dig, olika saker alltså. Och sen vad andra tycker är skönt är inte heller viktigt för mig. Det är jätteobehagligt att prata om sånt med vuxna. Alltså, vissa av dem då, inte... Typ det där, alltså, njutning. Alltså, att snacka med min NO-lärare, det blir så här, va? Alltså, det blir bara stelt."

¹³ I Splitvision (2016b) pratade de intervjuade ungdomarna i positiva ordalag om att RFSU:s informatörer gör att det känns tryggt och naturligt att prata om ämnet, och att de inte behöver skämta om det för att kunna prata om det. De resonerade också om att det var bra att det var någon utifrån som kom och pratade om sex och relationer, och att det var bra att det inte var någon som de träffar dagligen.

¹⁴ Även vikten av representation nämns i RFSU 2019.

4.4.2 Hur ska man lära ut?

Att bygga förtroende och relationer med eleverna för att möjliggöra samtal kring normer, relationer och sexualitet tas upp som något viktigt. En informant menar att det visserligen kan vara bra när det kommer personer utifrån, men har själv erfarenhet av att det kan vara svårt att komma in som extern i en grupp som inte har en stabil dynamik.

De flesta som nämner klassrumssituationer menar att man bör ha könsuppdelad undervisning åtminstone inledningsvis, och att informationen bör ges i mindre grupper för att skapa större trygghet och få mer lugn. Ju fler man är, desto mer skäms man, säger Nazifeh, som också tror att man inte vågar ställa alla sina frågor när man är i en större grupp. Hon menar också att det är lättare, särskilt när man är yngre, att ha undervisningen med en pedagog av samma kön. Så här tycker både hon och hennes jämnåriga, säger hon:

”Jag snackar typ utifrån vad jag själv känner och utifrån vad jag har diskuterat med mina klasskamrater, de känner samma sak, mina tjejkompisar. Så att då tänker jag att det är jätteviktigt att man frågar klassen typ ’vill ni vara tjejer för sig och killar för sig?’ Även när man typ blir lite äldre och sådant. Det kanske inte är allihopa som känner sig bekväma och jag tycker att alla ska ha den här möjligheten och rätten, så här chansen liksom, att ställa sina frågor, de man har, utan att känna så här att ’men jag är obekväma’, eller ’jag är rädd att säga något’ eller ’jag vågar inte’. Då tänker jag att det kan kännas lättare med sånt.”

Farida är också inne på att dela in klassen i mindre grupper, kanske halvklass, och hon tänker att ”det kan vara tjejer och killar blandat, men jag tror tjejer känner sig mest bekväma bara med tjejer, typ. Och killar mest med killar. Men alltså nu, dagens samhälle är ju ganska blandat.” Hon tycker att det viktigaste är att läraren tar hänsyn till vilka man känner sig mest bekväm med, att alla ska våga fråga och komma till tals och att undervisningen delas upp i olika delar så att man har utrymme att ”verkligen prata om det”. Jean vrider lite på denna tanke genom sitt förslag om att ”dela upp utifrån kön, men ha en person som identifierar sig som man som pratar med tjejgruppen och vice versa, och att man sen kan slå ihop gruppen så att killarna och tjejerna pratar med varandra”.¹⁵

Ett par informanter betonar att undervisningen fungerar bättre om den sker på ett varierande och dynamiskt vis, gärna kopplat till olika aktiviteter. Det uttrycks i en intervju som att man bör ”ge ut informationen på olika sätt. Diskussioner, texter, frågor, utflyk-

¹⁵ Se även diskussionen bland ungdomarna om fördelar och nackdelar med könsuppdelad, respektive könsintegrerad, sexualundervisning i Splitvision (2016a).

ter, sånt, så att inte allting kommer på en och samma gång, att allting står i en text som du ska läsa och sen typ göra ett prov på.” Att få informationen från olika lärare och i flera sammanhang gör, enligt samma person, att det ”fastnar enklare”.

Hiba minns spännande diskussioner som uppstått när hela årskursen lämnat skolan och gjort ett besök – kanske är det på Ungdomsmottagningen? – och medan killarna varit ute och grillat så har tjejerna fått gå in och ha diskussioner om sådant som de velat prata om och som man ”känner sig mer bekväm i att bara prata med tjejer runt”. Därefter har grupperna bytt av varandra. Hon tycker att det blir ”roligare och att man typ lyssnar mer. Alltså jag har enklare att lyssna på det då än att typ så här gå in på en lektion 08:20 och sen sitta och lyssna på någon som pratar om hur olika kukar kan se ut typ.”

Hon får medhåll av Aida som tycker att det är ”bättre att organisera en aktivitet som handlar om relationer, eller att göra nånting praktiskt” – det är bättre än att bara ”sitta och föreläsa”. Hon nämner ämnet jämställdhet och föreslår att man, när man pratar om det,

”...ska göra nånting – kanske vi ska gå ut och göra en aktivitet där vi kollar hur den här eleven reagerar och fråga honom varför du reagerar såhär? Alltså säg inte bara ’det här är regeln, nu måste du följa det här’, utan i stället säg en fråga som får mig att fundera varför. Eftersom din svar och min svar – hur du tänker och hur jag tänker – det är inte samma sak, så effekten om du ställer frågan och jag hittar svaret, det gör liksom effekten högre. Så liksom att mer göra nånting praktiskt tycker jag!”

4.4.3 Om motstånd och skam

Att skolans sexualundervisning kan bli utmanande och obehaglig för de ungdomar som inte fått möjlighet att närma sig ämnet tidigare är något som lyfts i flera intervjuer. Noor förklarar varför hon tror att det är svårt att prata om ämnet för vissa personer:

”Alltså... i min familj, man visar inte kärlek. Jag har aldrig sett min pappa typ kyssa min mamma eller nåt liknande. Det är väldigt mycket att det här ska ske privat – ingen ska se det typ. Och så pratar man inte om såna saker, man pratar inte om kärlek... allt det här är tabu liksom! Och allt det där ska man liksom göra sen när man gifter sig, man ska liksom göra allt en vecka eller nånting innan... [skratt] Och då tror jag att flera kan känna sig obekväma för att man aldrig liksom fått se sånt eller lära sig sånt hemma, så det blir typ nästan som en chock, liksom. Och det kan kännas såhär lite obekvämt och typ så ’oj va pinsamt, oj va skämmigt det här är!’”

Rafa tycker att det är familjernas ansvar att prata med barnen om frågorna innan det är dags för skolan att ta upp dem, annars blir det inte bra: ”Alltså, det här är måndag och första lektionen vi har i skolan är biologi och läraren kommer: ’ja vi ska prata vad händer sex och kärlek’, då det kan bli... ’oj! Det här är känslig och det är jobbig och jag vill inte höra!’.” Aida ger uttryck för liknande tankar, men vet också av egen erfarenhet att det väcker nyfikenhet och en önskan om att lära sig mer – fast på egna villkor, och i lagom takt: ”Alltså för nån som har aldrig liksom vågat, och som har aldrig vetat att det finns såna här grejer, så i början det är liksom en chock... och sen man blir nyfiken, och sen man tycker det finns några saker som är extremt viktiga!”

En uppfattning som återkommer i flera intervjuer är att skolan bör lägga upp undervisningen så att olika teman introduceras efterhand – att man ska börja en bit ifrån sexet och sedan jobba sig dit successivt. Noor säger:

”Ehm... men jag tror att man ska ta det lite försiktigt och lite såhär... segt. Man kanske börjar prata liksom lite mer om relationer, och sen ska man prata om hur en tjej och kille ska vara och sen ska man kanske prata om lagar och rättigheter... och jag tror att man kan ta saker och ting gradvis och så in såhär djupare och djupare i ämnet. Jag tror att då lär man sig och man förbereds. Och sen ska man kanske typ förklara lite mer om hur ett sexliv ser ut och så vidare. Jag tror att man typ accepterar det lite mer då liksom...”

Farida tycker att man borde ”börja med kärlek, så här, lite mjukt, lite så här, sexuell läggning och såna där saker, och sen börja gå så här djupare in på det”. När man har pratat om kärlek kan man fortsätta med puberteten, och ”graviditet, mens, abort, allt det där i en. Och sen kanske om sexuella övergrepp och allt sånt där. Och sen till typ slutet och i mindre grupp kanske prata om det här stycket om lust och kåthet, onani, njutning och könsorganen”. Sonia tycker också att det ska komma ”typ sakta, sakta”. Hon minns första gången det pratades om sexualitet på en biologilektion i hennes gamla hemland. Läraren hade bland annat ritat bilder på könsorgan. Klassen blev ”chockad”, säger Sonia; alla reagerade starkt och tyckte att läraren borde skämmas. Men redan efter andra lektionen gick det lite bättre, och efterhand började hon kunna prata med sina tjejkompisar om det. Hon menar att ”det kommer, det är bara att det går sakta”.¹⁶

Aida tänker att ämnet kan avdramatiseras genom att man börjar med ett lite mer vetenskapligt förhållningssätt, att man ska säga att alla ”har de här saker liksom, alla människor som finns i planeten, och också djur, så... det är nånting som liksom är helt normalt. Naturellt!” Man kan att börja med att prata om hur kroppen ser ut och växer, och därefter gå stegvis fram. När man närmat sig sexualiteten är det också viktigt

¹⁶ Detta diskuteras också i vägledningen om tro och sexualundervisning, RFSU Göteborg, 2019.

att prata om gränser och regler, om skydd och övergrepp och vilken hjälp man kan få, tycker hon. Noor tar upp vikten av att använda "bra begrepp". Hon tycker att man istället för att säga "kuk och fitta" ska säga "det manliga könsorganet och sådär [skratt]. Jag tycker att det låter lite mer såhär, vetenskapligt, och det låter finare... Det tycker jag är bättre."

Aida är en av dem som minns att hon inte vågade ställa frågor om sex i klassrummet helt enkelt för att det var något hon visste att hon inte fick lov att göra för sina föräldrar. Vad som också kan ha en hämmande inverkan på elevers möjlighet att ta till sig undervisningen är de hedersnormer som kan finnas ungdomar emellan. Till exempel kan det innebära skam för tjejer att öppet visa sitt intresse för sex- och samlevnadsfrågor när kyskhetsidealet föreskriver att de ska vara passiva, blyga och oerfarna. "Som kvinna, då märker jag att man skäms lite mer att prata om såna här saker", säger Selma. "I jämförelse med killarna. För killar var lite mer öppna med saker, till exempel prata om porr. Eh, tjejer gjorde inte det, för att då... då blev de oftast stämplade som typ någon hora eller någonting". Abed beskriver att även killar kan känna skam inför att visa intresse för sexualitetsfrågor: "Det kan ju liksom vara att mina kompisar inte vill umgås med mig om jag pratar om sådana saker, och ger mig in i sådana diskussioner", säger han.

Farida tänker att särskilt vissa teman som lust och kåthet och onani kan vara särskilt svåra att prata om inför andra: "Det kanske inte är skämmigt, men det är lite så här, man kanske inte borde prata med det här om hela klassen, kanske typ tjejer och killar". Hon tror att många känner sig obekväma i sådana situationer, och tycker att man måste tänka mer på hur det känns för dem: "För tänk dig, det finns ju alltid så här, i en klass, det finns ju någon som är mindre tysta, någon som pratar mer, några som kan tycka och tänka vad de vill, några som inte alls kan, såna där saker. Så man måste ju ge hänsyn till alla andra."¹⁷

Noor tänker att könsstympning och sexuella övergrepp är viktiga ämnen att prata om, men att de kan få vissa att känna sig väldigt otrygga och obekväma, och att det är jobbigt att prata om dem inför alla. Hon tycker att "istället för att undervisa om det kanske man bara kan dela ut något papper eller så, där det står information om det, och om att man kan söka hjälp och typ sådär". Aida tror att det blir lättare för dem som skäms ifall undervisningen läggs upp mer på ett "studentsätt" eller "pluggsätt", med böcker och faktakunskaper, istället för att man pratar privat och behöver berätta vad man själv tycker och har gjort. Om man inte vågar säga något eller fråga, så är det bra att få möjlighet att ta in kunskapen på sina egna villkor. Den lärare som vet att det inte är okej för en elev att ställa frågor i rummet kan istället se till att hen får

¹⁷ Även i referensgrupperna med nyanlända ungdomar uttrycktes en oro för detta, vad andra skulle tycka om man deltar aktivt i sexualupplysning, RFSU, 2019.

”en bok som kan ge mig all informationen, eftersom efter det här samtalet, det är sant jag vågar inte fråga eller nånting, men när jag kommer hem så jag börjar liksom fundera och jag tänker ’jag är nyfiken, jag måste testa det här, men hur ska jag testa? Finns det en regel? Hur ska jag göra?’. Så om jag har boken, då kan jag själv lära mig och liksom, jag kanske vågar inte säga, men att bara läsa och veta om man blir nyfiken, och sen man liksom tar plats och man frågar.”

Trots att Aida tillhör dem som fått distans till barndomens tabun och begränsningar känner hon fortfarande att vissa saker är jobbiga att närma sig.

”Eh... alltså det här med onani, hur man liksom... tills nu jag liksom skäms, jag vet inte varför? Och... alltså kärlek, sex... Det är svårt eftersom det är nånting som vi fick inte säga eller kolla, eller bara liksom tänka på... Ja, och det här med sexövergrepp, ja... Det här är värst. Jag känner mig alltid äcklad, och jag vet det är inte mitt fel men det sätter sig liksom i kroppen, och det är en lång process, att man måste liksom, ja... Det är svårt, verkligen!”

4.4.4 Om svåra upplevelser

Att vissa ämnen är särskilt allvarliga och känsliga återkommer med tydlighet i intervjuerna. Framförallt handlar det om lägen där elever kan ha egna erfarenheter av något jobbigt som tas upp. Meningarna går isär kring om och isåfall hur man bör lyfta till exempel sexuella övergrepp i en skolkontext, och flera av de ungdomar som intervjuats har själva varit med om traumatiska saker som de påmint om i undervisningen. ”På grund av min kultur jag hade våldtäkten i mitt hemland”, säger Rafa. ”Och just nu jag pratar med psykolog, och jag mår inte så bra, men ändå jag måste leva och vara i det här livet. Familjen vet inte, bara lärare och psykologer.” Hon berättar hur svårt det var för henne när läraren pratade om sexuella övergrepp i klassen och de fick se en film där begreppet ”sex” byttes ut mot ”en kopp kaffe”. I filmen förmedlades att man inte kan tvinga någon att dricka kaffe när som helst om den inte är sugen, och att även om en person tackat ja till en kopp kaffe vid ett tillfälle så betyder det inte att den vill ha kaffe nästa gång. Filmens poäng var att det är likadant med sex – ett ja är ett ja bara i stunden, och även om man haft sex med någon vid ett tillfälle så betyder inte det att man därmed har accepterat att ha det igen, eller när man inte själv känner för det. Rafa beskriver hur jobbigt det kändes när hennes klasskamrater

”...började skratta, och skoja om ’ah, vill du dricka en kopp kaffe och vill du dricka en kopp kaffe?’. Så de skojade om den... Men det är så viktigt och vi måste tänka – alltid! För vi vet inte vad som händer med den här personen i livet, eller en annan person i livet. Vi ser ut bara, och kanske jag kommer skratta, men det här inuti det är svårt och jag kan inte berätta för nån. Men

de förstår inte det. De tänker allt är ok. Men man måste tänka på att inne det kanske finns, fast jag säger inte nånting till dig.”

Att sexuella övergrepp är ett viktigt ämne, men samtidigt svårt, tycker också Sonia som blev utsatt för upprepade våldtäkter i en tidigare relation med en man hon var gift med. När hon hör någon prata om sådana saker så känner hon sig äcklad av sig själv och får otäcka bilder i huvudet; hon både vill och vill inte lyssna och ”gå igenom det här, jag vill såhär... inte tvinga mig, men, typ ändå!” Hon berättar också att hon plötsligt kan få upp de här minnesbilderna när hon har sex med någon annan kille och har det skönt.

En annan som har egna erfarenheter av övergrepp inom en relation är Aida, som också lämnat ett äktenskap präglad av våld och tvång. Hon berättar att hon skäms för att säga att hon blivit våldtagen, och att hon vant sig vid att skydda sig själv genom tystnad: ”Liksom, det går inte – vad ska de tänka på mig, att jag är en hora?”. Hon berättar om stor utsatthet, rädsla och ensamhet innan hon tog sig ur relationen, och att det var först i kontakt med kvinnojouren som hon fick veta att det hon råkat ut för faktiskt var fel; att ”han måste fråga dig, om du säger nej så det betyder nej!”. Precis som Sonia har hon varit med om att få starka reaktioner långt efteråt, fast hon varit med någon hon velat ha sex med. Hon har överväldigats av äckelkänslor gentemot sig själv och varit med om flera gånger då hon ”bara börjar gråta, gråta”. Hon har varit i kontakt med psykiatrin och börjat få förståelse för hur hennes kropp reagerar på minnena av övergreppen.

Även den som inte själv har råkat ut för något kan vara berörd av ämnet, säger Sadiq som inte tycker att man borde prata om sexuella övergrepp i skolan, eller åtminstone inte i sexualundervisningen. ”För... alltså jag tycker det är lite så här mer seriöst ämne. Det borde vara eget ämne där vi pratar om vad som är dåligt i samhället och vad man kan göra och så.” Han tycker att frågan är viktig men jobbig, och att man ska lyfta den på ett annat sätt. ”Det är mer känsligt ämne. För att det kan finnas alltså folk som har blivit utsatta för det. Eller man är så här nära till någon som har blivit utsatt för det”.

4.5 Kunskap och förändring

Många av de intervjuade har upplevt att ökad insikt kring vissa frågor har stärkt dem och hjälpt dem att omförhandla sina positioner. Att få svar kan luckra upp okunskap och missförstånd som inneburit ett kvarhållande i kontrollerande strukturer. För vissa har de nya lärdomarna varit något som de också kunnat sprida i sina egna sammanhang. För andra har kunskapen varit en konsekvens av att de brutit upp från familjekontexten. Oavsett vilket har den hjälpt till att lyfta en del av skammen kring sexualiteten och göra den till något naturligt.

” en bok som kan ge mig all informationen, eftersom efter det här samtalet, det är sant jag vågar inte fråga eller nånting, men när jag kommer hem så jag börjar liksom fundera och jag tänker 'jag är nyfiken, jag måste testa det här, men hur ska jag testa? Finns det en regel? Hur ska jag göra?'. Så om jag har boken, då kan jag själv lära mig och liksom, jag kanske vågar inte säga, men att bara läsa och veta om man blir nyfiken, och sen man liksom tar plats och man frågar.”

4.5.1 Att spräcka mödomshinnemyten

Att växa upp med starka kyskhetsnormer och en förväntan på bibehållen oskuld inför äktenskapet har präglat några intervjupersoners uppväxt. Aida fick höra att "du får bara göra sex när du gifter dig, och när du gifter dig så liksom – jag hörde det från mina kompisar, att du måste blöda". Dessutom utsattes hon för en kontroll när hon var 16 år gammal, för att "det hände flera saker, så jag gick till sjukhuset, och de tvingade mig att kolla min oskuld... och det gjorde skitont!". Det är först nu, när hon som äldre befinner sig i ett skyddat boende, som hon har fått lära sig mer om kroppen och hur det fungerar egentligen. RFSU har föreläst för verksamheten och visat bilder och förklarat. Först tänkte Aida att de ljög. Påståendet att det inte går att se om någon är oskuld kom som en chock, beskriver hon. Men efterhand som hon fick se bilder och fick förklarat för sig vad syftet kan vara med att bevara starka myter för att behålla kontroll över flickors och kvinnors sexualitet, så har hennes förståelse förändrats. Nu är hennes inställning att det inte finns någon mödomshinna som går att kontrollera på det vis hon fick veta under uppväxten, men att det kan komma blod vid samlag om man inte känner sig trygg och avslappnad. Hon beskriver det som en process hon befinner sig i och som hon nu jobbar med att förhålla sig till.

Även Sonia växte upp med starka föreställningar om oskulden och att "det måste komma blod och såhär". Hon kände sig inte riktigt säker, och säger att hon alltid hade frågor i sin hjärna. Efter att hon fått anatomi och detaljer förklarade för sig så har hon fått sina funderingar besvarade. Bägge säger att de nu i efterhand känner sig dumma för att de lyssnade på sina släktingar och trodde på dem – "ingen av dem är läkare", säger Sonia argt, utan de "bara tror vad andra säger om det här!" – och Aida betonar hur orättvist det är, "att liksom – varför bara vi tjejer? Varför de ska inte kontrollera killar?". Hon säger att det gör henne ledsen.

4.5.2 Att föra vidare kunskapen till familjen

Noor har vuxit upp med en mamma som visserligen har pratat med henne om sex innan hon fick någon sådan undervisning i skolan, men "hon har en annan bild", berättar Noor. "Exempelvis tror hon på... mödomshinnan, tror jag det heter? Och att man blöder." Men när Noor själv har läst på och lärt sig mer, så har hon förstått att det egentligen inte finns någon mödomshinna utan att det är en slidkrans, och att inte alla blöder första gången. Hon säger att i landet hon kommer ifrån så är det "våldigt mycket begränsningar och så – man kan inte ha en kille, man kan inte göra en massa saker... och då man är inte van vid att ha sex, för man är inte ens kanske van vid att pussa någon, för att det ska man göra efter giftermålet". Och då förstod hon att:

"...ja men det är klart, man har ju inte vant sig att komma nära en kille eller så, helt plötsligt ska man ha sex! Alltså göra något väldigt intimt. Då är såklart kroppen, den är inte van, så man blir såklart stressad, och då, ja men det är ju

typ som en våldtäkt då! För att man är egentligen väldigt spänd och så ska man försöka föra in liksom något därinne... då man blir skavd, egentligen det är inte någon mödomshinna eller något sånt där konstigt.”

Noor tog själv initiativet till att prata med sin mamma om vad hon fått lära sig. ”Hon bara ’va, men jag har haft det sådär, dina kusiner också’, och jag bara ’ja, men det beror på det och det och det’. Och jag tror att hon började tänka till lite liksom och sådär”, berättar Noor. Även Selma har tagit upp frågan om mödomshinnan med sin mamma. Hon beskriver att hon ”kan mycket om det” för hon ”tycker om ämnet”, och därmed kan hon lära sin mamma saker som hon inte vet. Selma har hört att där mamman kommer ifrån, så brukade man ha en särskild duk på bröllopsnatten som hade med blödningsen att göra.

”Jag pratade med henne om att, så här... det här med att blöda, det handlar inte om att du har en mödomshinna, det finns inte, utan då handlar det om att man kanske inte är tillräckligt våt. Det är liksom inte som att det finns någonting där, som gör att den går sönder, och sen är det klart, det funkar inte så. Och så pratade vi lite om såna saker.”¹⁸

4.5.3 Normförändringar och uppbrott

Att redan tidigt få lära sig ”om att mödomshinnan inte existerar... och lite om normer, typ att en kvinna som har sex med flera killar kan anses som en hora, medan en kille som har sex med flera tjejer är typ en kung, eller så”, tycker Noor har varit jätteviktigt. Det gjorde så att ”man fick en ny tanke och man började tänka lite mer, reflektera och så vidare”, säger hon. Från början hade hon lärt sig att sex ”är tabu, att man ska inte prata om sånthär, det är olämpligt, det är pinsamt och så”. Men så tycker hon inte längre efter att ha tänkt efter och börjat fundera: ”Varför ska det vara fel, det är nåt mänskligt, det är nånting man gillar!”. ”Alltså, vi som kommer från Mellanöstern, vi tänker såhär att män kan få ha allt, och män är först och jag är sist”, säger Aida. ”Sen vi kommer hit till Sverige och det är helt annan system, och jag fick veta liksom ’jag kan säga nej, jag har känslor, och jag och en man – det är samma sak – vi är här, lika!’. Och, ja, att bara liksom våga att ta plats!” Sonia berättar hur hon inspirerats av personal och andra placerade tjejer på det skyddade boendet där hon befinner sig: ”De pratar med oss mycket om sådana grejer och så. Och sen jag ser tjejerna, typ svenskar här, alltså de är starka och såhär... Jag sa: ’alltså, varför jag ska inte vara så? Jag ska må bra!’ Ja, typ så”.

I vissa fall är det alltså kunskap och utbildning som beskrivs som nyckeln till förändring när det gäller jämställdhet och könsnormer, men ibland tycks det handla mer om vilka exempel man omger sig med. Enok berättar hur hans åsikter och tankar kring sådana

¹⁸ Ungdomarna förklarar hur de berättat om informationen de fått vidare till sina kompisar även i Splitvision-utvärderingen som gällde HVB-hem, Splitvision (2016b).

frågor har "förändrats helt. Liksom skillnad mellan dag och natt. Så stora skillnader". Han tror framförallt att det har att göra med att hans kompiskrets också har förändrats; att han inte umgås i lika hög utsträckning med samma människor som tidigare. "Och sen att man blir äldre, klokare... eh, får bättre förståelse, insikt, kring de frågorna. Annars, utbildningsmässigt, så har det inte skett någon stor förändring så. Det är inte det. Jag tror det är vännerna, främst."

"Alltså det är så att jag har gått igenom en hedersproblematik och jag har haft en väldigt tuff bakgrund, och... ja, det har med heder att göra", berättar Noor. "Och det har påverkat såklart min sexualitet, mitt sexuella liv och så vidare." Hon är en av tre intervjupersoner som har brutit upp från familjesammanhanget och bor på skyddat boende idag. Det gör också de två unga kvinnor som bägge tagit sig ur äktenskap där de våldtagits av sina män utan att inse att det var det som hände, eller att det fanns hjälp att få. En av dem beskriver hur hon inte förstod varför hennes kropp reagerade som den gjorde. Via psykiatrin fick hon veta att det fanns kvinnojourer och socialtjänst – sådant som hon inte kände till tidigare.

"Och alltså jag har flera kompisar som går igenom exakt samma grejer som jag gör och liksom jag försöker säga till dem att det finns ett hopp, om du vill ha förändring eller hjälp alltså du kan få det – säg bara! Men liksom, de vågar inte säga... Alltså jag ÖNSKADE att någon sa till mig att det finns hjälp! Jag försökte ta livet av mig flera gånger. Jag var... alltså så ensam!"

Beslutet att lämna mannen växte gradvis fram: "...och där jag tänkte liksom – varför ska jag ta livet av mig? Och jag tänkte att jag behöver inte leva såhär hela livet... alltså jag vill inte dö såhär, jag vill leva! Det är inte jag som ska ta skiten. Det var liksom livet eller död." Sonia berättar att hon försökt, men inte förmått, resignera och stanna kvar i förtrycket: "Alltså... min mamma typ alltid hon säger till mig såhär 'det är gud som gav dig det här livet och du måste acceptera det' och såhär... Jag försökte typ tvinga mig själv att älska min man, jag började försöka att acceptera mitt liv, men alltså det var skitjobbigt och jag kunde inte." Aida beskriver att hon inte kände till sina rättigheter innan hon fick stöd: "Alltså från när jag var liten jag hade ingen röst, jag syntes inte! Första gången jag hörde verkligen min röst var när jag var på kvinnojouren. Jag sa jag ska inte gå tillbaka, alltså till han. Det var liksom första gången jag tänkte alltså jag lever – jag är här, jag har en röst, jag kan säga nej!".

4.5.4 Det är faktiskt mänskligt att vilja ha sex!

De tre unga kvinnor som brutit upp och lämnat sina familjesammanhang har alla berättat om hur deras inställning till relationer och sexualitet gradvis förändrats i och med ökad kunskap och självständighet. Noor beskriver hur hon vuxit upp med att lära sig ”att ’det får du inte göra, så ska du inte ha det, så ska du inte göra’ och så”. Hon minns att förändringen började med att hon tyckte det var jättejobbigt

”...för att jag kände mig väldigt begränsad, det kändes som att... ja men jag är människa och det är faktiskt mänskligt att vilja ha sex, det är mänskligt att vilja ha si och så. Och... jag ville må bra! Det började med att jag tänkte på att jag vill ju må bra, och varför ska det de säger stämma, och inte det jag känner? Jag känner att jag vill ha sex, för att det är nåt mänskligt och det är ett sätt att visa kärlek och så vidare. Så varför ska det de säger, om att det är pinsamt och så, stämma? Det var det som fick mig att tänka, liksom.”

Efter att hon bröt kontakten med familjen och valde att leva sitt liv på det sättet hon vill, berättar Noor att hon ”började läsa lite mer om hur det går till, och hur det funkar och så vidare, och jag tycker att det hjälpte mig jättemycket nu i mitt sexuella liv och så”. Både Sonia och Aida har också fått många nya kunskaper och gått in för att utvecklas mer när det gäller det sexuella. Aida beskriver att det fortfarande finns saker som hon blir äcklad av och reagerar starkt på, vilket är något hon vill förändra, men hon vet ”att det liksom är en process, och det tar tid.” Hon har skaffat Tinder och upptäckt att det finns en massa olika varianter av kontaktskapande online, att vissa tycker att

”det är liksom att bara ligga med nån och det är inte vänner och det är inte seriös relation och jag visste inte det här liksom. Liksom, det finns i livet. Alltså, jag fick inte ha vänner, jag fick inte ha pojkvän, jag fick inte göra nånting. Nu är det liksom... nu börjar jag leva, nu börjar jag upptäcka världen, vad är relation, vad betyder KK, vad betyder vänskap, vad betyder liksom en relation, vad är mina rättigheter och såhär.”

På boendet har de fått besök av en ”sexpsykolog, eller vad det heter, ja, så vi fick veta om orgasm, och det finns olika saker som vi visste inte...”. Aida minns också hur det kändes att få veta mer och börja upptäcka sin egen kropp och sexualitet:

”Jag tänkte såhär när jag fick veta om... hur man kan göra sex, att då blev det ’ah, men jag kan liksom röra mig!’, så jag började upptäcka liksom, amen såhär ser mina bröst, såhär ser jag ut, och när man läser en bok eller bara pratar om det här, så det är nånting man blir direkt nyfiken – vad finns bakom det här? Hur ska jag känna om någon skulle röra mig på det här sättet? Så det är liksom en helt annan värld som vi

upptäcker tills nu, och jag önskar för alla tjejer här i Sverige, att de ska få samma chans som vi fick.”

Både Aida och Sonia berättar om sin ständiga nyfikenhet, och om att de vet att de alltid kan fråga personalen på boendet om de undrar något. Sonia säger att för henne har sex blivit "normalt, det har blivit vanligt, jag tänker att det är inte nånting man behöver skämmas för!". Hon vill verkligen vara delaktig i en förändring av dessa normer i samhället. "Och jag är liksom jättestolt över mig varje dag som jag vågar prata!"

5. DISKUSSION

5.1 Utmaningar och dilemman

Så vad betyder dessa resultat för sexualundervisningen? Först och främst kan vi konstatera att sexualitet, relationer och sexuell hälsa och rättigheter är viktiga frågor – livsviktiga, rentav! – för de allra flesta människor, och att intervjudeltagarna i denna studie inte utgör något undantag. I flera av berättelserna framskyntar i och mellan raderna att kunskap och samtal om kropp, sexualitet, relationer och rättigheter varit av avgörande betydelse för att personerna ifråga har kunnat bryta sig loss från begränsande sammanhang och normsystem och i vissa fall förändra sin livssituation på ett fundamentalt sätt. Deltagarna är också i huvudsak positiva till förslaget om innehåll i sexualupplysningen så som det presenterats av intervjuarna och tycker att alla teman som berörs är mer eller mindre relevanta – även om det naturligtvis kunnat bli ett liknande resultat även ifall andra teman använts.¹⁹

Som beskrivs i avsnitt 4.4 om att skapa trygg undervisning, så uppehåller sig våra informanter en hel del vid formen, som de tycker bör justeras vad gäller takt, längd, språk och ordval, ordning, upplägg och så vidare. Det handlar exempelvis om att inte chocka personer som är ovana vid att prata om sexualitet genom att gå rakt på sak eller använda provocerande tilltal, utan att istället gradvis introducera de ämnen som uppfattas som laddade och tabubelagda eller svårhanterliga. I en intervju uttrycks det som att man bör börja med att prata om kärlek och relationer, och sakta ”jobba sig fram till sexet”. Någon annan menar att en mer vetenskaplig inramning och ett formellt ordval hjälper till att avdramatisera de ämnen som lyfts. Det handlar också om att anpassa elevsammansättningen – att skapa smågrupper istället för att jobba i helklass, eller att dela upp undervisningen utifrån kön – och om att inte förvänta sig att eleverna ska behöva delta och diskutera utifrån sina egna privata upplevelser, utan kunna få läsa sig till kunskapen om det passar dem bättre.

Att så mycket fokus ligger på formen behöver dock inte betyda att det inte finns höga förväntningar och kritiska perspektiv även när det gäller innehållet, som dock tycks vara svårare att konkretisera – kanske för att en del av behoven och önskemålen är omedvetna eller åtminstone inte helt tydliga för intervjupersonerna själva. Detta kan hänga samman med att sexualupplysningen rent tematiskt snuddar vid de skilda världsbilder och yttre och inre konflikter som beskrivs i flera intervjuer, och som handlar om stora och svåra saker bortom själva sexualiteten: om familj, drömmar, framtid, lojalitet, identitet och livsperspektiv. Undervisningssituationen kan därmed bli oväntat påfrestande och utmanande för både mottagare och utbildare, och samtidigt sätta igång mer eller mindre realistiska förhoppningar om lösningar, överbryggande av klyf-

¹⁹ Se även RFSU (2019) om vad de intervjuade ungdomarna ville få sexualundervisning om.

tor eller fyllande av upplevd tomhet. Sannolikt är det enklare att verbalisera behov och önskemål relaterade till neutrala uttryck såsom undervisningens yttre aspekter än att närma sig sådant som rör vid smärtpunkter i ens liv, som upplevs som främmande eller som man saknar begrepp för.

Vi ser att det i intervjuerna framkommer åsikter och erfarenheter som illustrerar motsättningar mellan perspektiv som kan vara utmanande att hantera praktiskt i sexualundervisningen. Dessa och liknande konflikter går också att skönja i de tidigare rapporterna om tro och sexualundervisning (RFSU Göteborg, 2019) samt den rapport som bygger på referensgruppssamtal med nyanlända ungdomar (RFSU, 2019). Några exempel på sådana spänningsfält är:

5.1.1 Kärleks- och äktenskapsnormer

Utgångspunkten för sexualundervisningen är att det ska vara möjligt att tala om sexualiteten i dess egen rätt, frikopplad från villkorade föreställningar som gör en självklar koppling mellan kärlek och sex, eller mellan äktenskap och sex. I denna undersökning såväl som i tidigare studier ser vi dock att flera av de intervjuade ungdomarna anser att man bör prata om kärlek först, för att sätta sexualiteten i ett "riktigt" sammanhang. Hit hör också det faktum att äktenskapet för många ungdomar som växer upp i hederskontexter är något som tas för givet som en del av livet, och som utgör den självklara utgångspunkten för sex (något som i sin tur befäster ett heteronormativt ideal, då en konservativ syn på dessa frågor oftast återfinns i miljöer där äktenskap endast tillåts mellan man och kvinna). Just föreställningen om att sex endast hör hemma inom äktenskapet framkommer inte så tydligt i denna undersökning, men då ska man minnas att flera av intervjupersonerna redan har en egen (negativ) erfarenhet av äktenskap som de resonerar utifrån, och att de har vuxit upp i sammanhang som var starkt präglade av detta ideal. Att möta önskemålen genom att anpassa informationen så att sexualitetsfrågorna ramas in utifrån ett konstaterande av kärleks- och äktenskapsnormer skulle kunna innebära en problematisk återgång till en moraliserande diskurs som i sin tur kan stigmatisera och exkludera de elever som inte delar dessa normer, och som befäster och legitimerar begränsande föreställningar.

5.1.2 Rättighetsdiskursen

I vägledningen om tro och sexualundervisning (RFSU Göteborg, 2019) lyfts att rättighetsargument kring SRHR kan bidra till polarisering och motstånd i "grupper där ett flertal deltagare är värdekonserverna". Vad flera av intervjupersonerna i vår studie framhåller är snarast att påståenden om vissa fri- och rättigheter som något självklart kan skapa oavsiktlig distans, framkalla trovärdighetsproblem eller ge intryck av hyckleri, eftersom många ungdomar ofrivilligt lever i en verklighet där dessa privilegier är mycket avlägsna eller till och med otänkbara. Det olyckliga glapp i relevans och trovärdighet som kan uppstå när sexuella fri- och rättigheter framställs som något självklart

medan mottagarna av budskapet lever i en verklighet som präglas av frånvaron av just dessa fri- och rättigheter är ytterst viktigt att vara uppmärksam på. I denna undersökning uttrycker flera av de intervjuade ungdomarna att deras livsvillkor inte stämmer överens med den bild som sexualinformatörer eller lärare målar upp genom sina påståenden om att alla äger sin kropp och sin sexualitet, och att man har rätt att älska vem man vill eller ha sex på sina egna villkor. Sexualupplysningen kritiseras för att den tar sin utgångspunkt i teorier och ideal, inte i ungdomarnas levda verklighet. Att benämna det uppenbara faktum att sexuella fri- och rättigheter i praktiken inte är tillgängliga för alla borde å ena sidan vara givet utifrån en grundad förståelse av de förutsättningar som en stor andel ungdomar lever under, men kan å andra sidan göra det svårt att med kraft föra fram ett sexualpositivt och stärkande budskap. Syftet med sexualundervisningen är ju inte i första hand att fokusera på frånvaron av rättigheter och möjligheter, utan på att alla har rätt att leva så som man önskar i sin kropp och sin sexualitet.

5.1.3 Tabu

Flera av de intervjuade i denna undersökning tycker att den som håller i sexualundervisningen bör undvika termer som kan uppfattas som grova och provocerande, till exempel ”kuk” och ”fitta”, och att undervisningen bör ha ett mer vetenskapligt tilltal. Liknande tankegångar finns kring visuellt material, där en del deltagare kan bli illa berörda av att exponeras för bilder på könsorgan eller sexuella praktiker, och vissa ”aktiva” inslag i undervisningen som exempelvis att trä på en kondom på ett penisliknande föremål. Nästan alla intervjupersoner tar också upp att man bör låta undervisningen ta längre tid, att vad som kan uppfattas som laddade ämnen ska introduceras gradvis, och att ordningen är viktig när det gäller hur teman introduceras, så att de kommer i ”rätt” följd. Dessa uppfattningar återfinns i bägge de refererade rapporterna (RFSU Göteborg, 2019 resp. RFSU 2019) och känns igen utifrån den kritik som framförts av enskilda verksamheter och som redogörs för i inledningen. En anpassning av upplägget utifrån de röster som önskar en ”försiktigare” sexualupplysning skulle kunna uppfattas som en tillbakagång från ett avdramatiserat, normaliserat sätt att närma sig frågor kring kropp och sexualitet, men det handlar kanske snarare om att stämma av elevgruppen och fundera på vilket upplägg som passar och hur man förbereder den.

5.1.4 Könsuppdelning

Skolan ska enligt läroplanen aktivt verka för jämställdhet, samt synliggöra och motverka begränsande könsmonster. En del i detta kan vara att sträva efter ett jämställt och inkluderande tilltal där elevers könsidentitet inte ska styra vilka insatser som riktas till dem, och där det är viktigt att trans- och ickebinära barn och ungdomar känner sig självklara i verksamheten. Att tala i binära termer, till exempel att prata om killar och tjejer som självklara kategorier, eller att utgå från cisidentiteter hos dem man möter är exempel på sådant som kan gå emot denna princip om inkludering. Att dela upp en klass utifrån könstillhörighet är ett typiskt exempel på en praktik som befäster en ste-

reotyp kategorisering och som kan verka exkluderande för de personer som inte känner sig tillhöriga till den förväntade gruppen eller till någon grupp alls. Samtidigt, när vi tittar på resultaten från föreliggande undersökning och även tidigare rapporter på närliggande teman, ser vi att det ofta ges uttryck för tanken om att en könsseparerad sexualundervisning skulle vara tryggare och bättre för mottagarna. Framförallt svarar tjejer att de av flera skäl inte är bekväma med att diskutera sexualitet i könsblandade rum.²⁰ I några fall handlar det om traumatiska upplevelser av övergrepp; i andra fall om skam och blygsel eller en känsla av att man som tjej tystas utifrån förväntningar och ideal grundade i patriarkala strukturer. Att ta hänsyn till dessa önskemål kan dels ses som en återgång till sådana traditionella mönster som man vill motarbeta, dels skapa nya uteslutningsmekanismer genom att förutsätta könstillhörighet och tvinga elever till en binär könsidentifikation. Detta är naturligtvis problematiskt utifrån ambitionen att undvika just sådan normativitet.

5.2 Avslutande diskussion

I den rapport som bygger på referensgruppssamtal med nyanlända ungdomar (RFSU 2019) återfinns flera teman som är desamma som eller tangerar dem som lyfts fram i föreliggande undersökning. Dit hör svårigheterna med att ta till sig en sexualundervisning som upplevs "provocerande" eller går för hastigt fram, familjens och kulturens betydelse för attityder till sexualitet, tabu och skam, normer kring oskuld och HBTQ, stereotyper och rasism, "dubbla identiteter" samt vikten av representation. I rapporten rekommenderas att man ska försöka prata "inkluderande" utifrån kunskapen om att många unga inte själva får välja sin partner, även om det inte konkretiseras hur detta kan gå till.

Delar av resultaten känns också igen från rapporten om tro och sexualundervisning (RFSU Göteborg, 2019) där det återfinns olika förslag på hur ordval och metoder kan anpassas för att överkomma visst motstånd, utan att begränsa den kunskap man vill förmedla. Man nämner sådant som att förvarna deltagarna om att det kommer att visas bilder på könsorgan, att ändra ordningsföljd på teman för att inte "chockstarta", att välja ord som inte väcker anstöt och att dela upp grupper utifrån kön. I rapporten ges konkreta förslag på hur man kan inleda ett pass eller introducera ett tema för att synliggöra deltagare vars tro innebär särskilda normer kring sexualiteten. Till exempel beskrivs hur man, i början av passet, kan säga: "En del har sex med andra när de är unga, andra senare. En del har inte sex alls och en del vill vänta med sex tills de gifter sig. Att ha kunskap om kroppen och sexualitet är bra för alla. Vi hoppas att alla kommer att lära sig något som känns viktigt."

²⁰ Se även RFSU, 2019, s. 14: "Det måste vara delade grupper för vi kan inte prata framför killarna. Om killarna och tjejerna har samtidigt så frågar inte tjejerna de som de kanske vill fråga utan är tysta och kanske ljuger för att inte skämmas. De tänker på sin uppväxt i hemlandet, att det inte är ok att prata sex och sånt. Killar och tjejer ska lära sig samma saker men va på olika platser. När man är här ser man många tjejer prata och blir inspirerad att också göra det med er".

Kanske den mest fundamentala utmaningen gällande en sexualundervisning för alla, givet ovanstående och andra punkter där olika normer och önskemål tycks hamna i konflikt med varandra, är frågan om vilka erfarenheter och behov man bör ta hänsyn till i sexualundervisningen – med risk för att detta sker på bekostnad av andra erfarenheter och behov.

Funderingarna blir många. Ska sexualundervisningen differentieras, så att man gör riktade insatser genom att försöka förutse i vilka miljöer hedersnormer kommer att finnas bland deltagarna, och välja en viss anpassning just där? Vad ska man utgå från i den spekuleringen? Vilka föreställningar kan ligga till grund för bedömningen som görs, och vilka risker finns med detta? Eller är det bättre att försöka stöpa sexualundervisningen i en enhetlig form, så att man landar i ett tilltal som kan passa i alla sammanhang? Går något förlorat om man gör så? Om ja – är det värt priset? Och är en sådan form ens möjlig?

En första utgångspunkt skulle kunna vara att försöka sammanfatta hedersspecifika uttryck och behov – eller åtminstone sådana teman som är möjliga att ta upp inom sexualundervisningen och som kan anses vara särskilt relevanta just i relation till hedersförtryck, för att därefter fundera på hur allmängiltiga de kan göras då de presenteras. Även om våldsproblematik egentligen inte borde höra hemma i ett sådant sammanhang så har ju ofta den kontroll, det förtryck och det våld som sker i hederskontexter sin grund i föreställningar och normer kring just sexualitet och relationer, där kyskhetsidealet, och de förväntningar på oskuld och äktenskap som går att koppla till detta, är själva kärnan. Här finns alltså mycket att beröra som är särskilt viktigt för unga i hederskontexter att ta del av vad gäller myten om mödomshinnan, heteronormen, rätten till den egna kroppen och så vidare. Att tidiga, arrangerade och även påtvingade giftermål äger rum med hedern som argument är välkänt, och här finns en värdefull möjlighet att koppla diskussionen om samtycke till fenomenet tvångsäktenskap, eller mer generellt till ojämställda relationer där kontrollen över sexualiteten inte är ömsesidig.

Vidare kan den typiska tystnadskulturen kring kropp, kärlek och sexualitet innebära att det finns behov av fördjupad information och samtal kring pubertet, anatomi, känslor och tankar om relationer, sexuell praktik, lust och njutning, prevention, graviditet med mera – allt möjligt som dessa ungdomar kan vara förhindrade att fråga om hemma, prata med andra i omgivningen om eller ens visa sig nyfikna på. Det är framförallt konsekvenserna av en ifrågasatt kyskhetsideal som kan göra det speciellt svårt för den som omges av ett kollektivt legitimerat oskuldsideal – men på enskild individnivå kan naturligtvis intresset och behovet av att få utforska och fördjupa sig i relations- och sexualitetsfrågor vara minst lika stort som hos andra ungdomar. Just tystnadskulturen inom hederskontexter kan dock innebära en särskild utsatthet som behöver adresseras. Denna hänger samman med skam, makt och rädsla och kan skapa en särskild sårbarhet genom bristen på kunskap och avsaknaden av integritet och självbestämmande

kring den egna kroppen. Det blir svårt att identifiera vad som är ett övergrepp, och den som råkar ut för något sådant riskerar inte bara att bli misstrodd, utan också att drabbas av ryktesspridning, att inte kunna bli gift i framtiden och att bli bestraffad av sin familj. Detta kan göra att man inte vågar berätta, och får bära det som hänt i tysthet och ensamhet, utan stöd. Att i dessa sammanhang anmäla ett övergrepp kan upplevas som ett helt otänkbart alternativ – då kommer det ju fram.²¹

Rädslan och obenägenheten att berätta eller anmäla är i sin tur grunden för en ytterligare dimension av utsatthet: att tystnadskulturen kan sättas i system av förövare som vet att de relativt riskfritt kan fortsätta begå övergrepp, och som använder sig av tidigare övergrepp som utpressningsmetod för att hota och tvinga sig till ytterligare sex eller pengar. De senaste decenniernas tekniska utveckling har också utökat arenan för hedersförtrycket, från den fysiska verkligheten in i den digitala. Förutom nya verktyg för övervakning och kontroll finns även möjligheter till spridning av bilder, filmer och rykten – med en knapptryckning kan information delas över hela världen på någon sekund; information som kan bli förödande för den som lever med starka hedersnormer i familjen.²²

För att nu närma sig frågan om allmängiltighet kan man konstatera att en del av detta till viss del kan förstås som gradskillnader snarare än som artskillnader, alltså att de punkter som här lyfts som särskilt viktiga för ungdomar i hederskontexter bör vara relevanta för alla deltagare i undervisningen om än inte i samma omfattning eller av samma anledning. Nyfikenhet men också blygsel kring kropp och sexualitet kan finnas hos alla människor av olika skäl. Att påverkas av normer, ideal och förväntningar både hemifrån och utifrån, t ex genom kompisar, och att dessa världar ibland krockar, är verkligheten för de allra flesta ungdomar. Skuld- och skamkänslor kopplade till övergrepp kan vara starka oavsett kulturell kontext, och uppstår inte bara utifrån hederstänkande. "Nätkultur", integritet och säkerhet online är sådant som alla har nytta av att diskutera i dagens samhälle. Att få samtala kring känslomässiga och relationella aspekter i samband med sexualiteten, eller att fundera kring samtycke, gränser, ömsesidighet och respekt, är inte ett specifikt behov för dem som begränsas utifrån hedersnormer. Kanske är det så att många av punkterna kan presenteras på ett sådant sätt att de upplevs som viktiga och intressanta för alla, men att det är nivån på fördjupningen som avgör ifall undervisningen svarar mot behoven hos dem som lever i hederskontexter. Här blir frågan huruvida denna fördjupning hinns med när allt det "vanliga" också ska tas upp.

Att få ta del av korrekt vetenskaplig fakta kommer inte i sig att lösa upp alla knutar för ungdomar som lever med starka hedersnormer – det handlar också om att få möjlig-

²¹ Cinthio i (Ouis 2021).

²² ibid.

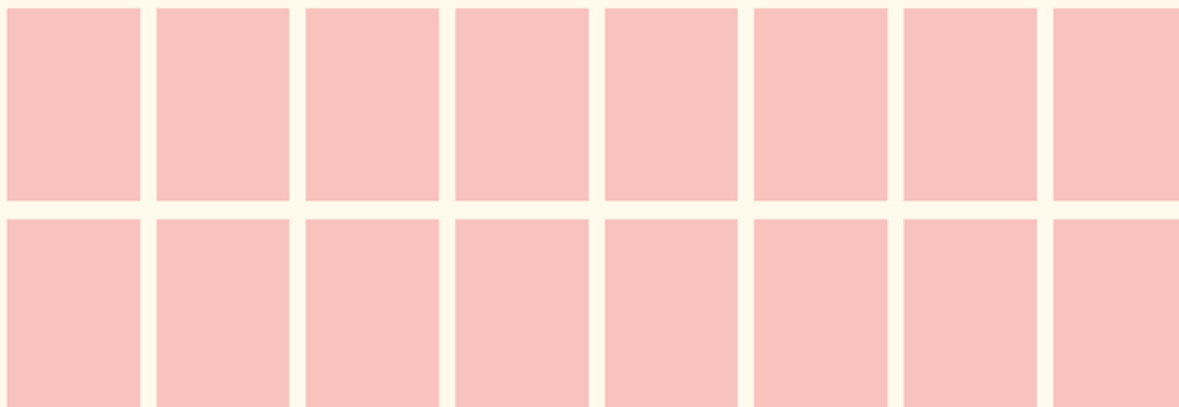
het att processa hur denna fakta kan omsättas till praktisk verklighet och få konkret betydelse i tillvaron. En del av utmaningen för sexualundervisningen ligger ju i att problemet för många av dessa unga inte i första hand är bristen på rätt information, utan om att de måste navigera mellan parallella och ibland motsatta auktoriteter och världsbilder – mellan fält där kunskapen skiljer sig åt och värderas olika. Det är en sak att jag som ung får lära mig om fri- och rättigheter i skolan, och får veta att idén om blödnigen på bröllopsnatten är ovetenskaplig och bygger på en myt – men hur hjälper det mig om jag, när jag går hem, befinner mig i sammanhang där denna kunskap inte alls accepteras? När oskulden är ett identitetsskapande ideal med koppling till både tradition och religion, och med långtgående påverkan på hela system, spelar kanske min personliga inställning till frågan inte någon större roll. Om jag aldrig fått erfara ett reellt inflytande över de beslut som gäller mig själv och min framtid är det inte säkert att jag upplever någon möjlighet till förändring, även om jag genom skolan eller någon annan instans fått lära mig hur det borde vara. Och om priset för att följa budorden om allas rätt att själv bestämma över sin kropp och sin sexualitet är att jag förlorar min självklara tillhörighet och mina närmaste relationer – känns friheten då som ett realistiskt val, eller ens ett eftersträvt mål?²³ Här är det av största vikt att den som förmedlar kunskapen funderar över vilka reaktioner som kan skapas när vi talar om rättigheter som ungdomar i realiteten inte upplever sig ha tillgång till, och hur trovärdigheten och tilliten kan bibehållas i relationen mellan utbildare och elev utifrån glappet mellan olika ideal och sanningsanspråk. Om undervisningen rör vid starka känslor som ungdomarna bär på, eller om den inte upplevs vara relevant, spegla deras livssituation eller ge svar på deras frågor, kan detta leda till minskad mottaglighet. Det kan yttra sig på olika vis, till exempel genom att de sitter helt tysta, ifrågasätter mycket, eller genom att de mår dåligt efteråt.

Vad vi bör komma ihåg när vi tar del av resultaten är att majoriteten av intervjupersonerna skapat en distans till de klassrumssituationer som är utgångspunkten för studien, något som diskuteras närmare i avsnitt 3.3 om urval och relevans. De har fått möjlighet att ompröva sådana föreställningar och attityder som tidigare gjorde sexualitetsfrågorna svåra att närma sig, och de har kunskaper om livet som gör att flera av dem idag ser betydelsen av sexualundervisningen på ett annat sätt än de gjorde när de mottog den. För några av dem tycks det snarare viktigt att markera sitt avståndstagande gentemot de hedersnormer som tidigare präglade deras tillvaro, och som de till viss del internaliserat. Flera av våra informanter har kunnat ta sig ur eller omförhandla villkoren i de kontexter som tidigare begränsade dem. De beskriver sig själva som upplysta och starka i jämförelse med hur de var tidigare. Vi kan alltså inte sätta likhetstecken mellan intervjupersonernas perspektiv och upplevelserna hos de ungdomar som ännu befinner sig i begränsande hederskontexter. Därför är det viktigt att, i den praktiska appliceringen av studiens resultat, även ta hänsyn till den kunskap vi har

²³ Cinthio (2015).

om hur starka hedersnormer i omgivningen kan påverka ungdomar i relation till just sexualundervisning. Det kan exempelvis handla om elever som förbjuds att delta i den, eller som själva väljer att avstå för att det förväntas av dem av föräldrar eller jämnåriga, eller för att de känner sig så obekväma med undervisningen.

Samtidigt tjänar rösterna från just dessa intervjudeltagare som en påminnelse om kraften och värdet i en rättighetsbaserad sexualupplysning, och om att de insatser som görs idag kan ge betydelsefulla resultat när de fått landa rätt i takt med individens egen mognad och utveckling.

” Någon kanske har vart med om det och tycker det är verkligen så här, 'jag vill inte prata om det'. Då är det mer att, alltså, man kan prata om det i klassrummet och diskutera. Och att tänk om den där personen får höra... Då kanske den här personen typ så här känner sig lite mer 'det är människor som tycker det är fel, och det är inte något fel på mig, det är något fel på den som har gjort det, begått det där'. Så det är ganska mycket typ så här, att det höjer upp den andra människan om man mår jättedåligt.”

6. SAMMANFATTNING OCH REKOMMENDATIONER

6.1 Resultatsammanfattning

Förkunskaperna och var de kommer ifrån skiljer sig åt mellan intervjupersonerna, men det är tydligt att även om man inte tagit del av formell sexualundervisning, eller inte fått prata öppet om sådana frågor under uppväxten, så har man många åsikter och tankar om ämnet. Ett fåtal ungdomar beskriver ett relativt fritt samtalsklimat kring sexualitet och relationer, medan majoriteten berättar att det varit "tabu hemma att prata om såna saker". För ett par personer har denna tystnadskultur fortsatt prägla tillvaron, och de får därför även som unga vuxna jobba aktivt med att motarbeta rädslor och skam: "Jag vet det är inte mitt fel men det sätter sig liksom i kroppen, och det är en lång process", säger en av dem.

Under intervjuerna har deltagarna fått beskriva sina egna erfarenheter av den sexualupplysning de tagit del av i olika sammanhang i livet. De har också fått gå igenom en lista på teman som skulle kunna ingå i ett upplysningspass, och därefter tagit ställning till vilka av dessa olika ämnen de tycker är viktigast att ha med. Det är alltså både faktisk och hypotetisk sexualupplysning som utvärderats.

De flesta har med sig upplevelser av skolans sexualundervisning som överlag beskrivs som för begränsad: både kort och ytlig. De teman som flest informanter tycker är viktiga att diskutera i sexualundervisningen är kärlek och relationer, sexuell läggning och könsidentitet, kropp, lust och kåthet, pornografi, oskuld, könsstympning, jämställdhet och könsroller, ryktesspridning, sexuella övergrepp och samtycke samt rättigheter och skyldigheter och vilket stöd man kan få från samhället.

För någon som lever i en kontext där äktenskapet är viktigt betonas betydelsen av att prata om "vad som är ett hälsosamt äktenskap, eller typ förhållande". Många vill också veta mer om det "motsatta könet", och njutning ur perspektivet av vad som är skönt för den andra. Det är viktigt att prata om hur det kan gå till när man har sex, tycker flera – inte minst för att motarbeta vanföreställningar, rädslor och hämmande ideal. Begränsningar som kan kopplas till hederstänkande, t ex rykten, kyskhetsnormer och föreställningar om oskulden, tas upp som något man måste informera mer kring. Myten om mödomshinnan beskrivs som viktig inte minst för dem som inte vill eller får ha sex på grund av hedersnormer. "Även om jag inte har nytta av det nu så kommer jag ha nytta av det i framtiden", säger en av de intervjuade ungdomarna. Här tas det också upp att ibland kommer hederskulturen och de begränsande machonormerna snarare ur umgängeskretsen än hemifrån.

Man efterlyser diskussioner om hur olika samhällen, kulturer och religioner ser på sex, och vilka normer som kan följa av detta. Inte minst samtyckesfrågan tas upp i samman-

hanget; delvis utifrån att det finns skillnader i hur man ser på samtycke mellan Sverige och en del andra länder, men också generellt utifrån ansvaret för sexualiteten t ex vid våldtäkt. Ett par intervjupersoner som själva utsatts i sina äktenskapliga relationer menar att kunskapen om dessa frågor är fundamental. ”De säger att du har gift dig, det är din man, han kan göra sex när han vill och vart han vill (...) Jag visste inte att jag kunde säga nej”, säger en av dem. Flera av de intervjuade ungdomarna har på olika sätt erfarenheter av sexuella övergrepp, och de har också starka uppfattningar om hur det bör gå till när ämnet lyfts. Betydelsen av att prata om sexuell läggning och könsidentitet just i de sammanhang där heteronormen är stark betonas av flera informanter. Här talas det om behovet av representation och exempel, och om att negativa attityder gentemot HBTQI-personer som förmedlats hemma kan utmanas genom sexualundervisningen.

Man tar också upp vikten av att undervisningen ska vara verklighetsförankrad: ”Jag hade aldrig upplevt att lärarna pratar om realitet, verklighet, hur det är i samhället”, säger en intervjuperson. ”Det fick vi aldrig reda på, det fick vi lära oss själva”. I en del intervjuer nämns det glapp som kan uppstå när undervisningen förmedlar ett principiellt ideal som ligger långt ifrån elevernas verklighet. Här ger man exempel som rätten till olika sexuell läggning eller jämställdhet, där det ser väldigt olika ut i teorin respektive i praktiken. Även kunskaper om hjälp och stöd i samhället pekas ut som ett område där flera av de intervjuade ungdomarna vill se förbättringar. Vad man i övrigt tycker saknas är t ex utpressning genom sexuella bilder eller i sociala medier, manlig omskärelse samt sex mot ersättning.

Vissa intervjupersoner kan relatera till känslan av att inte känna sig inkluderad i sexualundervisningen, eftersom hemmiljön var konservativ när det gällde sådana frågor. Någon har själv förbjudits att delta i lektioner; flera andra har beskrivit att de själva valt bort ett aktivt deltagande eller åtminstone förstår vad som ligger bakom att vissa av deras klasskamrater inte deltagit. Förklaringen är att de vuxit upp med starka kyskhetsnormer och att det inte ansetts relevant att lära sig om sexualitet innan äktenskapet. En intervjuperson förklarar problemet med att man ”inte pratar om alla, utan man pratar bara om vissa personer, eller alltså, saker som inte alla kan relatera till”. En annan deltagare minns hur jobbigt det kändes att behöva jämföra sin begränsade livssituation med någon annans, som fick bestämma själv över sin kropp och sitt liv. Vissa intervjupersoner poängterar att det kan bli jobbigt för elever som tillhör minoritetsgrupper eller har invandrarbakgrund när det pratas om frågor där olikheter mellan kulturer och religioner kommer upp, och någon har erfarenhet av att känna sig utpekad trots att problem med våld, förtryck och dålig kvinnoyn finns ”i svenska hushåll också!”.

Idéerna om hur en trygg och fungerande undervisningssituation kan skapas handlar i övrigt mycket om hur en bra utbildare bör vara: bekväm, avslappnad och trygg i att hantera ämnet, ta det seriöst och inte skämmas eller skoja bort det. Vissa intervjuer-

soner tar upp vikten av representativitet utifrån ålder, kön, etnicitet och "trovärdighet", t ex när det gäller sexuell läggning. "Hur kan du veta?" säger en informant. "Du är inte själv där. Förstår du? Det är så jag tänker." Att bygga förtroende och relationer för att möjliggöra samtal kring normer, relationer och sexualitet tas upp som fundamentalt. De flesta som nämner klassrumssituationer menar också att man bör ha könsuppdelad undervisning åtminstone inledningsvis, och att informationen bör ges i mindre grupper för att skapa trygghet och lugn. Att undervisningen fungerar bättre om den sker på ett varierande och dynamiskt vis, gärna kopplat till olika aktiviteter såsom utflykter eller liknande, lyfts i ett par intervjuer. Ämnen som könsstämpning och sexuella övergrepp kan göra en obekvämt och otrygg, säger flera av informanterna. Men meningarna är delade – ska man ta upp det, och i så fall hur?

Att skolans sexualundervisning kan bli utmanande och obehaglig för de ungdomar som inte fått möjlighet att närma sig ämnet tidigare är något som lyfts av flera informanter. En uppfattning som återkommer är att skolan bör lägga upp undervisningen så att olika teman introduceras efterhand – att man ska börja en bit ifrån sexet och sedan jobba sig dit successivt. Att låta elever själva läsa sig till faktakunskaper genom böcker samt att använda en vetenskaplig diskurs och begreppsapparat snarare än ord som "fitta" och "kuk" är typiska idéer. Att kyskhets- och hedersnormer ungdomar emellan kan hindra elevers möjlighet att ta till sig undervisningen är något som tas upp i flera intervjuer. Det kan uppfattas som skamligt, särskilt för tjejer, att visa intresse för sexualitetsfrågor när idealet föreskriver att de ska vara passiva, blyga och oerfarna.

En uppväxt med starka kyskhetsnormer och en förväntan på bibehållen oskuld inför äktenskapet har präglat några intervjupersoners uppväxt starkt. I efterhand beskriver de att de känner sig "dumma" för att de lyssnade på sina släktingar och trodde på dem när de berättade om mödomshinnan – fast "ingen av dem är läkare", som en av tjejerna argt påpekar. Någon betonar också hur orättvist det är att de fått ta ansvar för sexualiteten och familjens rykte: "Liksom – varför bara vi tjejer? Varför de ska inte kontrollera killar?". Ökad kunskap kring sexualitets- och rättighetsfrågor har stärkt dem och hjälpt dem att omförhandla sina positioner. För vissa har det inneburit att de kunnat påverka i sin egen omgivning, genom att de pratat med familjemedlemmar om vad de lärt sig och på så sätt fört vidare kunskaperna. För andra har det genererat processer som lett till att de brutit upp från begränsande kontexter. De som lämnat sina familjer eller äktenskap har alla beskrivit hur inställningen till relationer och sexualitet förändrats i takt med ökad medvetenhet och självständighet. Oavsett om man stannat kvar i sitt sammanhang eller lämnat det har kunskapen hjälpt till att lyfta en del av skammen kring sexualiteten och göra den till något naturligt: "Ja men jag är människa och det är faktiskt mänskligt att vilja ha sex, det är mänskligt att vilja ha si och så. Och... jag ville må bra!"

6.2 Rekommendationer

Den här studien baseras på kvalitativa semistrukturerade intervjuer med 12 ungdomar och unga vuxna. Syftet har varit att öka förståelsen för hur vi gör sexualundervisning som är tillgänglig och relevant för unga hedersutsatta. Vi kan inte generalisera innehållet i studien till alla ungdomar som lever med hedersnormer. Slutsatserna i denna rapport baseras på detta urval och RFSU:s och konsultens förkunskaper i ämnet. Underlaget är begränsat, och det krävs vidare forskning, men vi tror ändå att slutsatserna och rekommendationerna kan vara till nytta för den som bedriver sexualundervisning – eller upplysning.

Sexualundervisningen är ett brett kunskapsämne. Sexualundervisningen som skolämne inkluderar inte enskilda elevers upplevelser, utan tar ett brett grepp om ämnen som sexualitet, kroppen och relationer för att ge barn och ungdomar den kunskap de behöver för att kunna fatta välinformerade beslut om sin egen hälsa. Hur enskilda elever upplever utbildningstillfällena och hur stämningen är, är däremot viktigt för hur eleverna tar till sig kunskapen. Upplevelsen att bli sedd och bekräftad i sexualundervisningen betyder mycket, oavsett ens livssituation. Utifrån den här studien ger vi följande rekommendationer till de som vill bedriva sexualundervisning:

De flesta ungdomarna i studien, oavsett graden av erfarenhet av att begränsas av hedersnormer eller inte, tycker att det är viktigt med kunskap om kunskap om kroppen, sex och relationer. Som många ungdomar uttryckt i andra undersökningar/studier, har de som intervjuats varit eniga om att det är viktigt att prata om följande ämnen: kärlek och relationer, respekt, ömsesidighet och samtycke, rättigheter och skyldigheter, jämställdhet, normer kring sexualitet och kön, sexuell läggning och könsidentitet (HBTQ), hur man har sex, kropp, lust och kåthet, pornografi, myten om mödomshinnan och föreställningar om “oskuld”, ryktesspridning, sexuella övergrepp, och vilket stöd man kan få. De intervjuade ungdomarna vill veta mycket, och just sådant som en sexualundervisning av god kvalitet för alla elever bör innehålla. Om skolan inte redan tar upp alla dessa ämnen, är det viktigt att komplettera sexualundervisningen med det som saknas. För dem som inte har haft förutsättningar att få denna kunskap tidigare på grund av begränsande hedersnormer, kan undervisningen och samtalen vara extra viktiga, uttrycker våra intervjuade ungdomar.

Hedersspecifika aspekter bör integreras i sexualundervisningen. Den information som ungdomar i en hederskontext kan behöva och har rätt att få kan snarare handla om fördjupningen i det som listats i punkten ovan. Hedersspecifika aspekter kan till exempel vara att fördjupa sig särskilt i kyskhetsnormer och föreställningar om "oskuld" när man pratar om normer kring sexualitet och kön, eller de starka normer som finns i en hederskontext kring heterosexualitet och sex endast inom äktenskapet. Myten om mödomshinnan kan behöva diskuteras inte bara ur ett anatomiskt perspektiv, utan också utifrån hur olika föreställningar om oskulden och sexuell "renhet" kan begränsa tjejers och kvinnors sexuella handlingsutrymme. Kunskap om vulvas anatomi kan innebära att prata om lust och njutning även för den som utsatts för könsstympning. I samtal om ömsesidighet och samtycke kan det tas upp att detta gäller även inom äktenskapet och andra relationer som "okejats" av omgivningen, och i samtal om vad som kännetecknar goda relationer kan även äktenskap diskuteras. Samtal om ryktesspridning kan inkludera aspekten att på grund av rykten riskera att inte kunna gifta sig i framtiden, eller att bli bestraffad av familjen. Dessa är bara exempel. Kanske vill ungdomarna du undervisar fördjupa sig inom andra eller fler områden.

Fundera över vilka föreställningar/stereotyper du kan ha om vilka som utsatts för hedersrelaterat förtryck och våld, och kom ihåg att du inte nödvändigtvis vet vem som är utsatt. Det är därför viktigt att du bereder utrymme att diskutera hedersnormer oavsett vilken grupp du träffar. På samma sätt som du måste utgå ifrån att det finns olika sexuella erfarenheter och upplevelser - negativa som positiva - hos eleverna, och att olika könsidentiteter och läggningar är representerade, kan det vara så att hedersnormer är verklighet för någon eller flera i rummet.

Fundera över hur du kan skapa en trygg undervisningssituation för alla ungdomar, med särskild hänsyn till dem som inte haft möjlighet att prata om sexualitet tidigare och har blandade och motstridiga känslor inför ämnet, eller som känner sig begränsade att delta i sexualundervisningen på grund av press utifrån. Om någon eller några ungdomar har en mycket annorlunda uppfattning om sexualitet och relationer än den som förmedlas, kanske ännu mer arbete och förberedelse krävs. Ett exempel kan vara att ge mer tid att förklara undervisningens gränser och ramar, och mål. Några av de intervjuade ungdomarna betonar att en avslappnad och trygg attityd hos utbildaren betyder mycket. Andra pratar om att ha mindre grupper, och att man kanske bör fundera över könsseparerade grupper om detta efterfrågas av ungdomarna själva (oftast tjejer). Andra vill att man närmar sig ämnet med försiktighet. På grund av hedersnormer kanske inte alla kan förväntas delta aktivt. Fundera också över hur du kan se till att undervisningen kan göras trygg för just dina elever. Fundera också över hur du kan undvika att utgå från stereotyper och antaganden om vissa grupper, och visa på representativitet så att ungdomarna känner igen sig i undervisningen.

Hederskontexter kan göra ungdomar särskilt sårbara och därmed behövs extra tydlighet kring undervisningssammanhanget. Kom ihåg att ny information och diskussioner om normer kring sexualitet och kön kan ge ökad kunskap, lättnad och egenmakt, men också ställa världsbilder på ända och skapa obehag och förvirring, eller till och med chock. Det kan också väcka känslor med väldigt mycket sorg över ens egen eller familjemedlemmars situation. Allt detta kan göra det svårt att ta emot kunskap och ställer stora krav på undervisningen. Problemet behöver inte vara bristen på rätt information, utan att känna att informationen man ges inte speglar ens egen verklighet. Fundera över om du kan skapa utrymme i undervisningen att få prata om detta att behöva navigera mellan parallella eller motsatta auktoriteter och världsbilder.

Tänk också på hur du ramar in sammanhanget för att skydda ungdomarna från att delge information eller detaljer som kan kännas obekväma eller slå tillbaka mot dem i efterhand på grund av hedersnormer, ryktesspridning eller annat. Det kan vara bra att inledningsvis säga att sexualundervisningen inte handlar om lärarens eller elevernas privatliv, utan om kunskap som har med sexualitet, kroppen och relationer att göra. Ingen ska känna sig tvingad eller manipulerad till att dela något privat.

Vissa av ungdomarna i studien kände sig utsatta när samtalet kom in på ömsesidighet och samtycke, inte minst de som bar på egna upplevelser av sexuella övergrepp. Samtidigt tog flera upp hur betydelsefullt det varit att få veta vilka rättigheter de hade. Den som utsatts för hedersrelaterat förtryck eller våld, eller har andra negativa erfarenheter, kan påverkas starkt av att påminnas om detta i sexualundervisningen och behöva individuellt stöd. Att veta vart man kan vända sig för detta, både akut och långsiktigt, är viktigt för att individen inte ska lämnas ensam i sin problematik. Här behövs alltså väl förberedd information som kan delges eleverna utan att de själva ska behöva be om den.

Men det är också centralt att skolan ser frågan som en gemensam angelägenhet, och att det finns ett väl upparbetat samarbete med elevhälsan redan i planeringen av sexualundervisningen. Den enskilda pedagogen kan inte bära hela ansvaret både för kunskapsförmedlingen och för att fånga upp elevernas mående i längre processer. Eleverna behöver introduceras till de stödfunktioner som finns på skolan, och elevhälsan måste ha kunskap om hedersproblematik och en beredskap för att ta emot när tunga saker lyfts i undervisningen.

För den som arbetar med sexualupplysning kan det kännas tungt och hopplöst när en del ungdomar lever under så svåra omständigheter och utsätts för hot och våld, inte får utforska sig själva och sin omgivning i lust och nyfikenhet, och inte får uppleva kärlek och sex på sina egna villkor. Vi som möter unga vill ju att de ska må bra, och önskar ofta att vi ska kunna "fixa" det som är problematiskt. Men tänk på att även om det inte verkar realistiskt att ändra på förutsättningarna nu, så kan det som verkar omöjligt idag komma i ett annat ljus med tiden. Det är viktigt att kunna ha ett långsiktigt perspektiv även på saker som kan kännas så "direkta" som kropp, känslor och sexualitet, särskilt för den som inte har tillgång till sina önskningar och behov här och nu. Det enda vi vet med säkerhet är att ingenting ser likadant ut över tid, och att förändring är en lång process. Tänk igenom hur du pratar om saker och hur du kan ge redskap för att tänka och förändra. Du kan ge hopp inför framtiden, påminna om att det alltid finns en marginal för förändring och lyfta inspirerande exempel. Till exempel att den som gifter sig i enlighet med familjens vilja har rätt att skilja sig längre fram, eller att den som är omyndig kan fatta egna beslut om några år.

Sist men inte minst: kom ihåg att sexualundervisningen är viktig för alla ungdomar, ja rent av livsviktig, även för dem som lever med hedersnormer!

LYCKA TILL!

7. REFERENS- OCH LITTERATURLISTA

Böcker/artiklar

Baianstovu et al: **Heder och samhälle**, Örebro Universitet, 2019.

Cinthio, Hanna (red.). **Hedersrelaterat våld och förtryck.**

Ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården. Länsstyrelsen i Skåne län, 2007.

Cinthio Hanna. **“You go home and tell that to my dad!”**

Conflicting Claims and understandings on Hymen and Virginity”,

Sexuality & Culture, 19 (172-189), 2015.

Isdal, P. **Meningen med våld.** Stockholm: Gothia Förlag AB, 2017.

Ouis (red): **Sexualitet och migration i välfärdsarbete.** Lund: Studentlitteratur, 2021.

Unis, B: **Sexual health and sexual health promotion**

in the transition from adolescence to emerging adulthood, 2020.

Rapporter

Tro och sexualundervisning – En normkritisk vägledning för RFSU Göteborgs lättare svenska-informatörer och informatörsutbildare. RFSU Göteborg, 2019.

“Vi skulle kunna bli RFSU-ambassadörer!” Sammanställning av synpunkter och önskemål från referensgrupp med nyanlända ungdomar 2019. RFSU, 2019.

Etnografisk utvärdering av RFSUs utbildningsinsats

“Sexualundervisning på lättare svenska”, Maj 2016, Splitvision

Research Etnografiska Marknadsundersökningar. Splitvision, 2016a.

Samtalen som gör skillnad – Etnografisk utvärdering av pilotprojekt gällande

RFSU Stockholms sexualupplysande samtal riktade till ungdomar och unga vuxna på HVB-hem, november 2016. Splitvision, 2016b.

Sexualitet och hälsa bland unga i Sverige UngKAB15. Folkhälsomyndigheten, 2017.

Kartläggning av kunskap om pornografins inverkan på barn och unga.

Barnombudsmannen, 2020.

RFSU är en medlemsorganisation. Vill du bli medlem?

Anmäl dig på www.rfsu.se/medlem.

Du kan läsa mer om RFSU:s verksamhet på www.rfsu.se.

RFSU, Box 4331, 102 67 Stockholm

©RFSU 2022, 2023, 2024

ISBN 978-91-984935-9-7

